

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ & ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΕΙΜΕΝΑ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ

*Η μορφή της Ανδρομάχης στην αρχαϊκή και την κλασική ποίηση της
ελληνικής αρχαιότητας*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Παναγιώτου Μαρίας

A.M.: 60022

Επιβλέπων Καθηγητής:

Τσομής Γεώργιος, Καθηγητής του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.

Συνεπιβλέποντες:

Ιωαννίδου Χαρίκλεια, Καθηγήτρια του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.

Μπουσές Σταμάτιος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας
του Δ.Π.Θ.

Κομοτηνή, 2021

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη.....	1
Πίνακας βραχυγραφιών.....	2
Εισαγωγή.....	3
1. Η Ανδρομάχη στην <i>Ιλιάδα</i> του Ομήρου.....	9
1.1. <i>Ιλιάδος Ζ</i> ("Εκτορος και Ανδρομάχης όμιλία).....	9
1.2. <i>Ιλιάδος Χ</i> ("Εκτορος αναίρεσις).....	19
1.3. <i>Ιλιάδος Ω</i> ("Εκτορος λύτρα).....	23
2. Η παρουσία της Ανδρομάχης στα Κύκλια Έπη.....	25
3. Η Ανδρομάχη στην Σαπφώ (απ. 44 V.).....	26
4. Η μορφή της Ανδρομάχης στον Ευριπίδη.....	32
4.1. Η Ανδρομάχη στην <i>Ανδρομάχη</i> του Ευριπίδου.....	32
4.2. Η Ανδρομάχη στις <i>Τρωάδες</i> του Ευριπίδου	46
4.3. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης στην <i>Ανδρομάχη</i> και στις <i>Τρωάδες</i> του Ευριπίδου.....	52
5. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με άλλες γυναικείες μορφές συζύγων.....	58
5.1. Εισαγωγή.....	58
5.2. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Πηνελόπη.....	58
5.3. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Άλκηστη.....	66
5.4. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Δηιάνειρα.....	70
5.5. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Κλυταιμίστρα.....	74
Συμπεράσματα.....	76
Βιβλιογραφία.....	78

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία θα εξεταστεί η μορφή της Ανδρομάχης στην αρχαϊκή ποίηση και, συγκεκριμένα, στο έπος και στην λυρική ποίηση αλλά και στην ποίηση της κλασικής περιόδου με έμφαση στην τραγωδία. Η Ανδρομάχη αποτελεί μια μορφή χαρακτηριστική για την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Η ηρώίδα, που συναντάται καταρχάς στην *Ιλιάδα* (ραψωδίες Ζ, Χ και Ω), αποτελεί πρότυπο πιστής και αφοσιωμένης γυναίκας συζύγου τόσο στην αρχαϊκή λυρική ποίηση όσο και στην ποίηση της κλασικής περιόδου.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα, κατ' αρχάς, να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, τον κύριο Τσομή Γεώργιο, για την επιστημονική του καθοδήγηση και υποστήριξη καθ' όλη την διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Επιπλέον, ιδιαίτερες ευχαριστίες θα επιθυμούσα να απευθύνω στους συνεπιβλέποντες καθηγητές, και, συγκεκριμένα, στην κυρία Ιωαννίδου Χαρίκλεια και στον κύριο Μπουσέ Σταμάτιο. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου και σε όλους όσους με στήριξαν από την αρχή μέχρι το τέλος σε αυτό το εγχείρημα.

Λέξεις-κλειδιά: Ανδρομάχη, γυναίκες σύζυγοι, πρότυπα συζυγικής πίστης, Τρωικός Πόλεμος

Πίνακας Βραχυγραφιών

Αρίστ.	Αριστοτέλης
Βεργ.	Βεργίλιος
Ευρ.	Ευριπίδης
ΗΣίοδ.	ΗΣίοδος
Ομ.	Όμηρος
Παυσ.	Παυσανίας
Πινδ.	Πίνδαρος
Σοφ.	Σοφοκλής
<i>Αιν.</i>	<i>Αινειάδα</i>
<i>Αλκ.</i>	<i>Άλκηστις</i>
<i>Ανδρ.</i>	<i>Άνδρομάχη</i>
<i>Θεόγ.</i>	<i>Θεογονία</i>
<i>Ιλ.</i>	<i>Ίλιάδα</i>
<i>Νεμ.</i>	<i>Νεμεόνικοι</i>
<i>Οδ.</i>	<i>Όδύσσεια</i>
<i>Τρ.</i>	<i>Τρωάδες</i>
<i>Τραχ.</i>	<i>Τραχίνιαι</i>
<i>AJPh</i>	<i>American Journal of Philology</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
<i>LCL</i>	<i>Loeb Classical Library</i>
<i>WS</i>	<i>Wiener Studien</i>

Εισαγωγή

Οι γυναικείες μορφές αποτελούν ένα αναπόσπαστο κομμάτι στο αρχαίο ελληνικό ποιητικό είδος. Στα ομηρικά έπη η γυναίκα κατέχει εξέχουσα θέση, καθώς αυτά περιέχουν ένα ευρύ φάσμα γυναικείων μορφών, παρά το γεγονός ότι εκείνες δρουν τυπικά και θεσμικά σε ένα ανδροκρατούμενο και πατριαρχικό καθεστώς. Η παρουσία των γυναικών στα ομηρικά έπη έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για την ανάγνωσή τους από ανθρωπολογική οπτική, προκειμένου να δοθεί απάντηση σε ποικίλα ερωτήματα. Αρκετοί ερευνητές εντόπισαν μια φυλετική διχοτόμηση, αφού επικρατούσε η θέση ότι η γυναίκα ήταν κοινωνικά υποδεέστερη, αν και εισέπραττε σεβασμό, και εξαιτίας της σύνδεσής της με την αναπαραγωγή ήταν απαραίτητο να περιοριστεί στο πλαίσιο του οίκου, ενώ οι άνδρες είχαν αμέριστη ευθύνη για τη διακυβέρνηση της πόλης και του οίκου τους.

Τόσο στην *Ιλιάδα* όσο και στην *Οδύσσεια* εντοπίζονται πολυάριθμες αναφορές που περιγράφουν διεξοδικά τις γυναικείες συνθήκες ζωής. Παράλληλα, αναδύεται ένα ιδανικό γυναικείο πρότυπο, το οποίο όφειλε να υπακούει σε συγκεκριμένες γυναικείες αρετές και περιορισμούς όσον αφορά στον τρόπο συμπεριφοράς. Η γυναικεία φήμη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εικόνα της ιδανικής γυναίκας που ενυπάρχει στην ομηρική κοινωνία. Ως εκ τούτου, μια γυναίκα διεκδικεί φήμη, όταν καταφέρνει να συμμορφωθεί με τα προτερήματα και τις αρετές που της θέτει η εκάστοτε κοινωνία. Οι αρετές που οι γυναίκες όφειλαν να έχουν δεν θα τις εξύψωναν ή τους προσέδιδαν κλέος, όπως στην περίπτωση των ανδρών-πολεμιστών. Ήταν μόνο αρετές που θα τις έκαναν χρήσιμες ως συζύγους και μητέρες στο πλαίσιο του συζυγικού τους οίκου.

Η εικόνα της γυναίκας, όπως αυτή παρουσιάζεται από τον Όμηρο, δεν είναι μια επίπλαστη αντίληψη που περιορίζεται μόνο σε λογοτεχνικό πλαίσιο αλλά μια παραδεδεγμένη ρεαλιστική εικόνα, που συμβάδιζε πλήρως με την κοινωνική πραγματικότητα και που όφειλε να υιοθετεί κάθε γυναίκα. Το γεγονός όμως ότι μερικές γυναικείες προσωπικότητες των ομηρικών επών εμφανίζονται με περισσότερο δυναμισμό και εξουσία δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι αντιπροσωπεύουν το γενικότερο σύνολο των γυναικών της εποχής του χαλκού αλλά ότι πρόκειται μόνον για μεμονωμένες περιπτώσεις.

Αυτή η ομηρική αντίληψη για την πρέπουσα εικόνα της γυναίκας μεταβιβάζεται κατά κάποιον τρόπο στην αρχαιοελληνική μεθομηρική ποίηση. Αυτό βέβαια οφείλεται στην έντονη επίδραση του Ομήρου κατά την αρχαιότητα σε κάθε έκφανση της ελληνικής ζωής, αφού ο ίδιος θεωρούνταν πηγή παιδείας και σοφίας.¹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη², το έργο του Ομήρου συνέβαλε και έθεσε τα θεμέλια για τη σύνθεση της δραματικής ποίησης. Αναμφίβολα, η αρχαία ελληνική δραματική ποίηση χαρακτηρίζεται εντονότατα από την δυναμική του γυναικείου φύλου. Σε έναν ανδροκρατούμενο κόσμο, το μόνο λογοτεχνικό είδος στο οποίο θα μπορούσαν να αναδειχθούν οι γυναίκες ως πρωταγωνίστριες ήταν το αρχαιοελληνικό δράμα. Είναι, ωστόσο, ιδιαίτερα παράδοξο και συνάμα εντυπωσιακό ότι ένας πολιτισμός ο οποίος κρατούσε τις γυναίκες στο περιθώριο προώθησε τόσο πολύ ένα λογοτεχνικό είδος στο οποίο το γυναικείο στοιχείο κυριαρχεί.³ Σε κάθε περίπτωση, το γυναικείο φύλο κατάφερε να υπερβεί τα έμφυλα στερεότυπα και τους κανόνες της τότε εποχής και να βρει έκφραση στην δραματική σκηνή.

Η παρουσία της γυναίκας στην αττική τραγωδία είναι αντιπροσωπευτική του τρόπου με τον οποίο η λογοτεχνική παράδοση προσαρμόζεται, προκειμένου να αποτυπωθεί η σύγχρονη εποχή.⁴ Η προβολή και ο περιορισμός της γυναίκας σκιαγραφούνται σε συνάρτηση με το ανδρικό φύλο αλλά πάντοτε από την γυναικεία σκοπιά.

Το ενδιαφέρον του Ευριπίδη για το γυναικείο φύλο είναι στοιχείο που διέπει το έργο του.⁵ Επιπλέον, θεωρείται ότι εκείνος εισήγαγε την γυναικεία παρουσία στην τραγωδία, κάνοντας μια προσπάθεια για σκιαγράφηση της γυναικείας φύσης και για παρουσίαση των γυναικείων συναισθημάτων.⁶ Οι ευριπίδειες γυναίκες αναπαριστώνται με έναν μοναδικό τρόπο και με βιώματα διαφορετικά από εκείνα των ανδρών.⁷ Βέβαια, στις τραγωδίες του παρατηρείται συνήθως μια προοδευτική απόκλιση από το ομηρικό

¹ Η σπουδαιότητα και η υψηλή καλλιτεχνική αξία του Ομήρου μπορεί να γίνει αντιληπτή από το γεγονός ότι τα ομηρικά έπη χρησιμοποιούνταν ως διδακτικά αναγνώσματα, προκειμένου οι μαθητές να διδαχθούν ανάγνωση και γραφή αλλά και να εντρυφήσουν στις αξίες και τα ιδανικά της ομηρικής κοινωνίας. Για την επίδραση του Ομήρου στην μεθομηρική λογοτεχνία, βλ. Μαρτίνες (2000, 8-11).

² πβ. Αριστ., *Περὶ ποιητικῆς*, 3.1448a, 20-24 από την έκδοση του Kassel (1966).

³ βλ. Mossman (2010, 489).

⁴ βλ. Τζουμάνη (2018, 71-72).

⁵ Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι δώδεκα έργα του φέρουν στον τίτλο τους κάποιο γυναικείο όνομα, ενώ τέσσερα τιτλοφορούνται με όνομα μιας ομάδας γυναικών, βλ. Ρίζου (2020, 44).

⁶ βλ. Αλεξοπούλου (2000, 19).

⁷ βλ. Kim On Chong-Gossard (2008, 4).

πρότυπο αλλά και μια κάποια αντίσταση στις κοινωνικές συμβάσεις και στα στερεότυπα της κλασικής εποχής, με έμμεση προσπάθεια για αλλαγή της υφισταμένης ιδεολογίας.⁸ Ο Ευριπίδης, αντιτιθέμενος σε όσα προτάσσει η ανδροκρατούμενη πατριαρχική κοινωνία στην Αθήνα της κλασικής εποχής, ισχυροποιεί και εξιδανικεύει τον ρόλο των γυναικών και τις κάνει να φαίνονται πιο τολμηρές και ηθικά ανυψωμένες. Η γυναίκα, λοιπόν, παρουσιάζεται ως ένα ον που αποκτά την δική της φωνή, αγνοώντας την κοινωνία που την ήθελε περιχαρακωμένη και βουβή στο πλαίσιο του οίκου.

Επιπροσθέτως, ο Ευριπίδης δεν παρουσιάζει μόνο τις πράξεις των γυναικών αλλά εισβάλλει στην γυναικεία ψυχοσύνθεση, φέρνοντας στο φως τους συλλογισμούς τους. Έτσι, λοιπόν, παρουσιάζει τους καθημερινούς τους αγώνες, τα αδιέξοδα με τα οποία έρχονται αντιμέτωπες, την καταστροφή τους και την αμφισβήτηση που εισπράττουν, ειδικά όσον αφορά στη φήμη τους. Με αυτόν τον τρόπο, θίγει τα κακώς κείμενα της εποχής και στοχεύει στην αποκατάσταση και στην ανάδειξη της γυναίκας ως καθημερινής ηρωίδας, σε αντίθεση με τα ομηρικά έπη που προβάλλουν τον ηρωισμό και την γενναιότητα ως προνόμια των ανδρών. Το γεγονός ότι ο Ευριπίδης έχει δραματοποιήσει τόσο έντονα το γυναικείο φύλο στις τραγωδίες του ώθησε μερικούς από τους συγχρόνους του να αμφιταλαντεύονται μεταξύ του φεμινισμού και του μισογυνισμού και να τον κατηγορούν ως μισογύνη. Ωστόσο, αυτή η άποψη δεν φαίνεται να ευσταθεί, εφόσον υπήρξαν κι άλλοι τραγικοί ποιητές που είχαν εξίσου βαθιά ενασχόληση με την γυναικεία παρουσία στα έργα τους.⁹

Στην κανονικότητα που επιτάσσει η ανδροκρατούμενη αρχαϊκή κοινωνία φαίνεται να αντιστέκεται η Σαπφώ με το λυρικό μονωδικό έργο της. Σε μια κοινωνική πραγματικότητα, όπου η γυναικεία παρουσία καταλαμβάνει έναν περιθωριοποιημένο και παθητικό δημόσιο ρόλο, η ποιήτρια θέτει την γυναίκα στον πυρήνα της ποιητικής δημιουργίας της. Η Σαπφώ, λοιπόν, καταφέρνει να υπερκεράσει τους περιορισμούς και τα στερεότυπα που έχει επιβάλλει στην κοινωνία η ανδρική κυριαρχία και παρουσιάζει στους συγχρόνους της την γυναίκα με έναν εξαιρετικά μοναδικό τρόπο.

Μια από τις πιο χαρακτηριστικές μορφές της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας είναι η Ανδρομάχη, σύζυγος του πολεμιστή Έκτορος, με την οποία θα ασχοληθούμε εκτενώς

⁸ βλ. Τσαγγάλης (2008, 114).

⁹ βλ. Ρίζου (2020, 45).

στην παρούσα μελέτη. Συγκεκριμένα, θα μελετηθεί η μορφή της Ανδρομάχης μέσα από τα ομηρικά έπη αλλά και η παρουσία της στην τραγική και στην λυρική ποίηση. Η μορφή της Ανδρομάχης, όπως σκιαγραφείται από τον Όμηρο, έχει διατηρηθεί ως ιδεατό πρότυπο συζυγικής πίστης και αφοσίωσης. Η Ανδρομάχη εμφανίζεται να εκπληρώνει σε υπέρτατο βαθμό έναν από τους θεμελιώδεις ρόλους που όφειλε να έχει η γυναίκα στην αρχαιοελληνική κοινωνία. Επιπλέον, η ηρωίδα συνιστά μια τραγική σύζυγο, η οποία θα βιώσει πρόωρα την απώλεια του συζύγου της, θα υποστεί αιχμαλωσία, σκλαβιά και θα αναγκαστεί να βρεθεί σε παρασυζυγική σχέση με το γιο του φονιά του άντρα της, τον Νεοπτόλεμο. Έτσι, η Ανδρομάχη παραμένει καθολικά μια ισχυρή και εμβληματική φιγούρα στην παράδοση που αφορά στον Τρωικό Πόλεμο λόγω του ρόλου της ως εκπροσώπου των δεινών και της ταλαιπωρίας που αντιμετωπίζει ο γυναικείος πληθυσμός κατά την διάρκεια και μετά το πέρας του πολέμου.¹⁰

Η Ανδρομάχη υπήρξε κόρη του βασιλέως της *Υποπλακίης Θήβης*, Αετίωνος (Ομ. *Ιλ.* 6.395), αδελφή επτά αδελφών¹¹ και νόμιμη σύζυγος του Έκτορος, με τον οποίο απέκτησε έναν γιο, τον Αστυάνακτα ή Σκαμάνδριο.¹² Ο πατέρας της και τα αδέρφια της φονεύθηκαν από τον Αχιλλέα, όταν αυτός κατέστρεψε τη Θήβα στις περιπλανήσεις του. Έπειτα, ο Αχιλλέας πήρε στην κατοχή του την μητέρα της Ανδρομάχης αλλά αργότερα την απελευθέρωσε, αφού βέβαια πήρε πλούσια λύτρα.¹³

Στην μεθομηρική παράδοση υπάρχουν ποικίλες εκδοχές αναφορικά με τους γιους της Ανδρομάχης με τον Νεοπτόλεμο αλλά και με τον Έλενο. Αναλυτικότερα, κατά τον Πausανία στα *Αττικά* (Πaus. 1.11.1), ο Νεοπτόλεμος, που αποκαλείται εναλλακτικά ως Πύρρος, οδηγείται με την Ανδρομάχη στην Ήπειρο, έπειτα από την πολύτιμη συμβουλή του Έλενου, και αποκτούν ως γιους τον Μολοσσό, αλλά και τον Πιέλο και τον Πέργαμο. Όταν ο Νεοπτόλεμος δολοφονήθηκε στους Δελφούς από τον Ορέστη, λέγεται ότι ο πρώτος διέταξε πως ο Έλενος, ο μέχρι τώρα ανδράδελφος της Ανδρομάχης, στον οποίο εκείνος οφείλει τη σωτηρία της ζωής του και τον οποίο είχε, επίσης, μαζί του στην Ήπειρο, θα πρέπει να κληρονομήσει το βασίλειό του στην Ήπειρο και να παντρευτεί την Ανδρομάχη. Στο μεταξύ, η Ανδρομάχη γεννά από τον Έλενο έναν γιο,

¹⁰ βλ. Muich (2010, 220-222).

¹¹ βλ. Wagner (1884, 344).

¹² βλ. Klügman (1894, 2151-2).

¹³ βλ. Wagner (1884, 344).

τον Κεστρίνο (Παυσ. 2.23.6).¹⁴ Κατά τον Υγίνο (Υγ. *Fabulae*, 123), ο Νεοπτόλεμος απέκτησε με την Ανδρομάχη έναν γιο, τον Αμφιάλο. Ο Βεργίλιος στην *Αινειάδα* (Βεργ. *Αιν.* 3.294 κ.ε.) αναφέρει ότι, καθώς κατευθύνεται προς την Δύση, συναντά τον Έλενο και την Ανδρομάχη στην περιπλάνησή του στην Ήπειρο, όπου το ζεύγος έκτισε την νέα Τροία, το Ίλιον. Μετά τον θάνατο του Έλενου, η Ανδρομάχη μετανάστευσε πίσω στην Ασία με τον γιο της, Πέργαμο, ο οποίος διεκδίκησε ένα βασίλειο στην Τευθρανία της Μυσίας, έπειτα από μονομαχία με τον βασιλιά Άρειο, και έγινε ο ιδρυτής της πόλης που πήρε το όνομά του.¹⁵

Επιπλέον, ένα άλλο ζήτημα που έχει προκύψει είναι αν η Ανδρομάχη και ο γιος της, ο Αστυάνακτας, τον οποίο είχε αποκτήσει από τον Έκτορα, είναι προομηρικές φιγούρες ή όχι. Ο Burgess (2001, 64-66) αμφισβητεί την άποψη του Kullman (1960, 186-7), ο οποίος υποστηρίζει ότι η Ανδρομάχη και ο Αστυάνακτας ήταν *ad hoc* εφευρέσεις του Ομήρου στην *Ιλιάδα*. Ο Kullman (1960, 186-7) προσπάθησε να αποδείξει ότι η εμφάνισή τους σε μύθους εκτός *Ιλιάδας* προέρχεται από την *Ιλιάδα*. Επίσης, υπέθεσε ότι το χωρίο της *Μικράς Ιλιάδος*, κατά το οποίο η Ανδρομάχη αιχμαλωτίζεται και ο Αστυάνακτας σκοτώνεται από τον Νεοπτόλεμο προέρχεται από την *Ιλιάδα*. Ο Burgess (2001, 66) φαίνεται να διαφωνεί με την παραπάνω άποψη, υποστηρίζοντας ότι το υλικό των ποιημάτων του επικού κύκλου ενδεχομένως να βασίζεται σε προομηρικές παραδόσεις χωρίς να αποτελούν ομηρική επιρροή. Εξάλλου, το γεγονός ότι η Ανδρομάχη στην *Ιλιάδα* (Ομ. *Ιλ.* 24.734-5) προαισθάνεται το θάνατο του Αστυάνακτα είναι λογικά υπαινιγμός σε κάποιον προομηρικό μύθο. Επιπλέον, οι πληροφορίες της *Ιλιάδας* που αφορούν στη ζωή της Ανδρομάχης πριν από τον γάμο της, και, συγκεκριμένα, ο χαμός της οικογένειάς της (Ομ. *Ιλ.* 6.413-428) αλλά και τα δώρα της θεάς Αφροδίτης προς αυτήν (Ομ. *Ιλ.* 24.468-472) ήταν στοιχεία κάποιου προομηρικού μύθου. Τέλος, μερικές σκηνές των αποσπασμάτων του επικού κύκλου μοιάζουν με σκηνές από την *Ιλιάδα*. Λόγου χάριν, το χωρίο της *Μικράς Ιλιάδος* για τον Αστυάνακτα που αρπάχτηκε από την αγκαλιά της Ανδρομάχης μπορεί να παραλληλιστεί με τη διάσημη σκηνή του παιδιού που ξαπλώνει στην αγκαλιά της βυζάστρας του (Ομ. *Ιλ.* 6.467), όπως και του φόβου της Ανδρομάχης για το πέταγμα του γιου της από τα τείχη (Ομ. *Ιλ.* 24.734). Ωστόσο, κάτι τέτοιο μάλλον υποδεικνύει ότι

¹⁴ βλ. Wagner (1884, 344).

¹⁵ βλ. Wagner (1884, 344).

τα κυκλικά και ομηρικά ποιήματα προέρχονται από κοινή ποιητική παράδοση και το πιθανότερο είναι ότι η Ανδρομάχη ήταν παρουσία που υπήρχε ήδη και σε άλλα έργα προγενέστερα της *Ιλιάδος*.

Η υπάρχουσα ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία επικεντρώνεται συνήθως στην πραγμάτευση της παρουσίας της Ανδρομάχης σε συνάρτηση όμως με άλλα πρόσωπα, ενώ από το πεδίο της έρευνας απουσιάζει μια μελέτη που εστιάζει μεμονωμένα στην μορφή της Ανδρομάχης, όπως αυτή εμφανίζεται στα έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Με αυτή την εργασία θα επιχειρήσω καταρχάς να μελετήσω σε ξεχωριστά κεφάλαια τη μορφή και την παρουσία της Ανδρομάχης στα ποιητικά έργα της αρχαϊκής (έπος, λυρική ποίηση) και της κλασικής περιόδου (τραγική ποίηση). Στην συνέχεια, θα ολοκληρώσω την μελέτη μου με μια συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με άλλες γυναικείες μορφές συζύγων (Πηνελόπη, Άλκηστις, Δηιάνειρα, Κλυταιμίστρα). Απώτερος στόχος μου είναι να διερευνήσω πώς οι αρχαϊκοί και κλασικοί ποιητές πραγματεύονται αυτή τη γυναικεία μορφή στα έργα τους.

Κεφάλαιο 1^ο

Η Ανδρομάχη στην *Ιλιάδα* του Ομήρου

1.1. *Ιλιάδος Ζ (Έκτορος και Ανδρομάχης ομιλία)*

Η Ανδρομάχη, παρά το γεγονός ότι είναι ένας δευτερεύων γυναικείος χαρακτήρας, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία στην *Ιλιάδα*, στη Ζ' ραψωδία. Πρόκειται για τη σκηνή της συνάντησης μεταξύ του συζυγικού ζεύγους Έκτορα και Ανδρομάχης (στ. 369-502), στην οποία η δεύτερη αγωνιώντας για τη ζωή του συζύγου της προσπαθεί να τον αποτρέψει από την κατά μέτωπο αντιμετώπιση του εχθρού στο πεδίο της μάχης. Αποτελεί την πιο συγκινητική και ίσως μία από τις διασημότερες σκηνές των ομηρικών επών. Αξίζει να σημειωθεί ότι ολόκληρη η ραψωδία Ζ, η οποία περιέχει και άλλες σημαντικές σκηνές, επιγράφεται από τους αρχαίους γραμματικούς ως «*Ομιλία*¹⁶ *Έκτορος και Ανδρομάχης*». Το ομηρικό αυτό χωρίο έχει υπάρξει αντικείμενο μελέτης πολλών φιλολόγων. Σε αυτή τη σκηνή γίνεται αντιληπτό το βάθος της αμοιβαίας συζυγικής αγάπης και στοργής που δένει τον Έκτορα και την Ανδρομάχη, το οποίο αποδεικνύεται τόσο με λόγια όσο και με έργα. Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να προσεγγίσουμε διεξοδικά την σκηνή μεταξύ των δύο συζύγων, προκειμένου να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη μορφή της Ανδρομάχης ως πρότυπου στοργικής μητέρας και πιστής συζύγου με φόντο τον πόλεμο ως καθαρά ανδρική πράξη.

Όχι μόνο η Ανδρομάχη αλλά και οι άλλες γυναίκες που συναντούν τον Έκτορα προηγουμένως, νοιάζονται για αυτόν, προσπαθώντας και αυτές να τον κρατήσουν κατά κάποιον τρόπο μακριά από το πεδίο της μάχης. Συγκεκριμένα, η Εκάβη του προτείνει να πιει λίγο κρασί εν τάχει για να ανακτήσει τις δυνάμεις του (6.264), η Ελένη τον καλεί να καθίσει να αναπαυθεί (6.360) και η Ανδρομάχη τού προτείνει να μείνει εντός πόλης, κάνοντάς του πρόταση για ένα αμυντικό σχέδιο που έχει σκεφτεί η ίδια (6.431-39). Και οι τρεις γυναίκες με αποκορύφωμα το στρατηγικό σχέδιο της Ανδρομάχης εμπλέκονται σε ένα κατεξοχήν αντρικό έργο, τον πόλεμο. Φυσικά, ο Έκτωρ προβάλλει αντίσταση σε κάθε περίπτωση, αφού στην μητέρα (6.264-65) και στην γυναίκα του

¹⁶ Η ομιλία στην *Ιλιάδα*, κατά τον Μαρωνίτη, διακρίνεται σε συζυγική, παρασυζυγική και εταιρική. Και οι τρεις μορφές εμφανίζονται αλληλένδετα στο πλαίσιο της έκτης ραψωδίας, ενώ στην περίπτωση του Έκτορος και της Ανδρομάχης πρόκειται για συζυγική ομιλία, βλ. Μαρωνίτης (2005, 51-2).

αδελφού του (6.360-62) αρνείται αμέσως, ενώ στην σύζυγό του πιο έμμεσα και ήπια. (6.441 κ.ε.). Έτσι, διαχωρίζεται από αυτές, τους επισημαίνει τα καθήκοντά τους ως γυναίκες και τους γνωστοποιεί τις προθέσεις του.¹⁷

Μόλις ο Έκτωρ φτάνει από το πεδίο της μάχης στο παλάτι για να ανταμώσει την γυναίκα του σε μία ανάπαυλα από τον πόλεμο, έκπληκτος συνειδητοποιεί ότι είναι απύσχα. Αφού η οικονόμος έχει απορρίψει κάθε πιθανή του εικασία, τον ενημερώνει ότι εκείνη έσπευσε στις Σκαιές Πύλες, για να αναζητήσει γεμάτη αγωνία απαντήσεις στα ερωτήματά της για την τύχη των Τρώων και του Έκτορος στο πεδίο της μάχης (Ομ. *Ιλ.* 6.370-389)¹⁸, έχοντας πληροφορηθεί ότι ο στρατός των Τρώων βρίσκεται σε δυσχερή θέση. Ο χαρακτηρισμός της από τον αφηγητή ως *μαινομένη έικυϊα*, σαν τρελή, καταβεβλημένη από διονυσιακή μανία δηλώνει την ανησυχία της και την αναστάτωση της, ότι οι Τρώες βρίσκονται σε δυσχερή θέση. Ενώ θα περίμενε κανείς να βρίσκεται στο εσωτερικό του οίκου, καθώς είναι η περιοχή στην οποία τοποθετείται παραδοσιακά μια γυναίκα, η αγάπη της για τον σύζυγό της την κάνει να εγκαταλείψει το παλάτι για να τον αναζητήσει κοντά στις Σκαιές Πύλες, στο μεταίχμιο, θα λέγαμε, μεταξύ πολεμικού κινδύνου και εσωτερικής ασφάλειας. Η επιβράδυνση της συνάντησής τους προσδίδει ένταση στην σκηνή.¹⁹

Ο Όμηρος φαίνεται να επιλέγει πολύ προσεκτικά τα τυπικά επίθετα με τα οποία χαρακτηρίζει την Ανδρομάχη. Συγκεκριμένα, το επίθετο *λευκώλενος* (Ομ. *Ιλ.* 6.371, 6.377) που συνοδεύει το όνομά της πρέπει να είναι χαρακτηριστικό της αριστοκρατικής της καταγωγής. Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός *άμύμονα* (Ομ. *Ιλ.* 6.374) την περιγράφει ως αμεγάδιαστη συμβία, απευθυνόμενος στην φυσική της ομορφιά ή την κοινωνική της θέση.

Ο Έκτωρ πηγαίνει και πάλι στις Σκαιές πύλες και την συναντά με την βυζάστρα²⁰ και τον γιο τους, τον Αστυάνακτα, στον οποίο χαμογελά (Ομ. *Ιλ.* 6.390-404).²¹ Τα τείχη

¹⁷ Όπως θα δούμε και στην συνέχεια στην ραψωδία X 437 της *Ιλιάδας*, η άρνηση αυτή θα στοιχίσει στον Έκτορα, αφού θα κείτεται νεκρός από τα χέρια του Αχιλλέα, ενώ η Ανδρομάχη θα ακολουθεί πιστά κι ανυποψίαστη τις συμβουλές του για την ενασχόλησή της με τον οίκο, βλ. Κακριδής (1984, 66-67).

¹⁸ Οι Σκαιές Πύλες, όπου συναντιέται το ομηρικό ζεύγος, προσφέρουν μια πολύ καλή εποπτεία του πεδίου μάχης. Ενδεχομένως, με την χρήση της λέξης *πύλας* να υπονοείται η άτυχη μοίρα του Αστυάνακτα, ο οποίος φονεύτηκε ριπτόμενος από τα τείχη της Τροίας, βλ. Anderson (1997, 58).

¹⁹ βλ. Schadewaldt (1935, 216).

²⁰ Η βασιλική ανατροφή της Ανδρομάχης της επιτρέπει να λαμβάνει βοήθεια στην ανατροφή του γιου της. Επιπλέον, το γεγονός ότι η Ανδρομάχη συνοδεύεται μονάχα από μια υπηρέτρια (Ομ. *Ιλ.* 6.372) αυτό συμβάλλει στην οικειότητα της συνάντησής της με τον Έκτορα. Ο αριθμός των υπηρετριών που

διαχωρίζουν τις σφαίρες μεταξύ των δύο φύλων, κι έτσι το ζευγάρι συναντιέται σε ουδέτερη ζώνη.²² Θα μπορούσε να πει κανείς ότι τα τείχη αποτελούν σύμβολο της τραγικής μοίρας του ζευγαριού.²³ Επιπλέον, εδώ γίνεται φανερό ότι από το υπόβαθρο της συζυγικής αγάπης της Ανδρομάχης πηγάζουν αισθήματα τρυφερότητας, τα οποία με δεξιοτεχνία απεικονίζονται στην κίνηση της Ανδρομάχης, μόλις συναντά τον Έκτορα, να πιαστεί από το χέρι του (Ομ. *Ιλ.* 6.405-6).

Παίρνοντας τον λόγο πρώτα η Ανδρομάχη (Ομ. *Ιλ.* 6.407-439), ικετεύει τον Έκτορα να είναι συνετός, πολεμώντας εκ του ασφαλούς σε αμυντική θέση²⁴, κι όχι να ρισκάρει την ζωή της συζύγου του, του γιου τους αλλά και του ίδιου του εαυτού του πέφτοντας θύμα της παρόρμησής του. Παρά την συναισθηματική της φόρτιση, ο ορθολογισμός, η διανοητική της ικανότητα και το γεγονός ότι διαθέτει επίγνωση του πόσο σημαντική είναι η αξία της τιμής για τον Έκτορα την κάνει να μην του ζητήσει να εγκαταλείψει εντελώς την μάχη αλλά του προτείνει να ακολουθήσει ένα αμυντικό στρατηγικό σχέδιο (Ομ. *Ιλ.* 6.433-39). Σύμφωνα με την συμβουλή της, ο Έκτωρ θα μπορούσε να πολεμήσει τους Αχαιούς μέσα από τα τείχη της Τροίας και κοντά στην αγριοσυκιά, όπου το κάστρο είναι ευάλωτο, να τοποθετήσει άλλους άνδρες. Ομολογουμένως, μια τέτοια πράξη υπογραμμίζει ότι αίρεται ο παραδοσιακός της ρόλος ως γυναίκας στο πλαίσιο του οίκου, κάτι βέβαια που οδήγησε τον Αρίσταρχο²⁵ να αθετήσει αυτούς τους στίχους, διότι θεωρεί πως η Ανδρομάχη θέλει εδώ να εξισωθεί με τον Έκτορα στην στρατηγία (*άντιστρατηγεί*). Επιπλέον, θεωρεί ότι τα λόγια της εμπεριέχουν ψευδή στοιχεία, αφού δεν υπάρχει καμία απόδειξη για το ότι το τείχος ήταν αδύναμο σε εκείνο το σημείο ή ότι είχαν ξεσπάσει μάχες τόσο κοντά σε αυτό.²⁶ Στην συνέχεια, στην προσπάθειά της να τον μεταπεισει, η Ανδρομάχη, αρχικά, κάνει

συνοδεύουν κάποια γυναίκα είθισται να είναι μεγαλύτερος (Ομ. *Ιλ.* 3.143 και Ομ. *Οδ.* 1.331, 6.84, 18.207).

²¹ Η Ανδρομάχη χαρακτηρίζεται ως πολύδωρος και θεούσα, διότι πιθανόν έφερε πλούσια δώρα ως προίκα ή επειδή για εκείνη δόθηκαν πολλά δώρα, όταν ζητήθηκε σε γάμο (Ομ. *Ιλ.* 6.394-95). Στην ομηρική κοινωνία είθισται ο γαμπρός να προσφέρει δώρα στον πατέρα της νύφης, αλλά δεν αποκλείονταν να συμβαίνει και το αντίθετο, όπως γίνεται στην προκειμένη περίπτωση.

²² βλ. Foley (1981, 31).

²³ βλ. Schadewaldt (1989, 23-4).

²⁴ Ένας πολεμιστής αναμένεται να είναι πάντα στην πρώτη γραμμή μάχης, βλ. Stoevesandt (2008, 142).

²⁵ Ο Αρίσταρχος αναφέρει χαρακτηριστικά στο σχόλιό του: *ἀθετοῦνται στίχοι ἑπτὰ ἕως τοῦ ἢ νυ καὶ αὐτῶν θυμὸς ὅτι ἀνοίκειοι οἱ λόγοι τῇ Ἀνδρομάχῃ· ἀντιστρατηγεί γὰρ τῷ Ἔκτορι. καὶ ψεῦδος περιέχουσιν· οὐ γὰρ παρέδωκεν εὐεπίδρομον τὸ τείχος κατὰ τοῦτο τὸ μέρος, οὐδ' οὕτως ἐστὶ πλησίον ἡ μάχη τοῦ τείχους.*

²⁶ βλ. Kirk (1990, 217). Βέβαια, κατά τον Willcock (1970, 216), η αδυναμία στο συγκεκριμένο σημείο των τειχών πρέπει να είναι μια εφεύρεση του ποιητή που ταιριάζει στις ανάγκες της Ανδρομάχης.

λόγο για το ίδιο τους το παιδί, εκμεταλλευόμενη την αγάπη του Έκτορα προς αυτό, κι έπειτα τονίζει την απόλυτη ορφάνια και εξάρτησή της από αυτόν ως βασικό της επιχείρημα.²⁷ Τον αναφέρει ως την μοναδική πηγή ελπίδας, διότι έχει χάσει όλους τους στενούς συγγενείς της.²⁸

Επιπρόσθετα, του καθιστά σαφές ότι ο θάνατός του σημαίνει θάνατος και για την ίδια, πόσο μάλλον σε συναισθηματικό επίπεδο.²⁹ Δεν μπορεί να διανοηθεί τον εαυτό της δίχως την ύπαρξη του Έκτορος και του Αστυάνακτα, κι έτσι η ανησυχία της την ωθεί στο να παραμελήσει όλες τις οικιακές της. Μάλιστα εύχεται να πεθάνει η ίδια πριν από εκείνον, προκειμένου να μην μείνει μόνη της, γεγονός που αποδεικνύει την πλήρη αφοσίωσή της. Όπως φαίνεται, ο λόγος της αποτελεί ένα είδος θρήνου της ίδιας και του Αστυάνακτα αλλά και εξύμνηση των αρετών του Έκτορος, αν και έχει απόλυτη επίγνωση της ματαιότητας των λόγων της. Η αίσθηση της αδυναμίας της και ο συναισθηματισμός της Ανδρομάχης δια φωτίζουν μια πιο ανθρώπινη έκφανση του έπους και καθολικά ανθρώπινα συναισθήματα.³⁰

Ο λόγος της Ανδρομάχης είναι άκρως δομημένος και μπορεί να διχοτομηθεί σε τρία μέρη. Με παθιασμένες και σύντομες προτάσεις προβλέπει τον επερχόμενο θάνατό του Έκτορος και την δύστυχη μοίρα της³¹, τελειώνοντας με το ότι δεν έχει κανέναν συγγενή της εν ζωή (6.407-13). Ακολουθεί μια πιο ήπια αφήγηση αιτιολογώντας τον χαμό των δικών της (6.414-29) και, τέλος, κάνει μια ακόμη πιο ήσυχη μα συγκινητική έκκληση προς τον Έκτορα για το ότι πρέπει να παραμείνει στα τείχη και να οδηγεί τα στρατεύματά του από το πιο αδύναμο σημείο, τονίζοντας ότι στο πρόσωπό του έχει βρει κάθε αγαπημένο της άτομο που δεν βρίσκεται πλέον κοντά της (Ομ. *Ιλ.* 6.415-39).³²

Επιπρόσθετα, η ομιλία της έχει δομή κυκλικής σύνθεσης. Στην αρχή, κατηγορεί τον Έκτορα για έλλειψη ελέους προς αυτήν και τον γιο τους (Ομ. *Ιλ.* 6.407-411).

²⁷ βλ. Edwards (1987, 288).

²⁸ Για γυναίκες που είναι παντρεμένες σε μια ξένη πόλη, ειδικά για την Ανδρομάχη, της οποίας οι συγγενείς εξ αίματος δεν είναι πλέον εν ζωή (Ομ. *Ιλ.* 6.413) είναι ο σύζυγος και οι συγγενείς του οι μόνοι της συγγενείς, Stoevesandt (2008, 125).

²⁹ Σύμφωνα με την Wickert-Micknat (1983, 63), μια χήρα συνηθιζόταν να επιστρέφει στην οικογένεια καταγωγής της, γεγονός προφανώς ανέφικτο για την Ανδρομάχη.

³⁰ βλ. Edwards (1987, 286).

³¹ Η Ανδρομάχη, καθώς οραματίζεται την απώλεια του ανδρός της, σκέφτεται πως αν οι Αχαιοί καταλάβουν την Τροία, ο Έκτωρ θα πεθάνει κι αυτή θα μείνει μόνη με τον γιο της. Προτιμά να πεθάνει και η ίδια παρά να μείνει στην ζωή δίχως τον σύντροφό της.

³² Για την διάρθρωση του επιχειρήματος της Ανδρομάχης, βλ. Kirk (1990, 213).

Έπειτα, τον αναφέρει ως το μόνο της στήριγμα στην ζωή (Ομ. *Ιλ.* 6.411-413), υπαινικσόμενη την απώλεια όλων των συγγενών της (Ομ. *Ιλ.* 6.413-428). Επανέρχεται στο γεγονός ότι αυτός έχει αναπληρώσει την απώλεια κάθε αγαπημένου συγγενή της (Ομ. *Ιλ.* 6.429) και πάλι τελικά ζητά να δείξει έλεος στην ίδια και στον Αστυάνακτα (Ομ. *Ιλ.* 6.431).³³

Στα λόγια της αυτά ο Έκτωρ αποκρίνεται με ηρωική σοβαρότητα και πειθαρχία και συνάμα με συμπόνια και οικεία δήλωση της αγάπης του, αν και χωρίς να της απαντήσει λεπτομερώς (Ομ. *Ιλ.* 6.441-65).³⁴ Μιλά για τα συναισθήματα του αλλά, αν και σέβεται την θέση της, απορρίπτει σθεναρά το αίτημά της και, μη μπορώντας να ενεργήσει διαφορετικά, προτάσσει την ζοφερή πραγματικότητα με την αίσθηση του δημόσιου καθήκοντος να τον ωθεί στην μάχη, ενώ παράλληλα αναφέρει την δυνητική μομφή περί δειλίας. Η φύση και η ανατροφή του τον κάνουν να δείχνει την εκτίμησή και την υποχρέωσή του απέναντι στην κοινή γνώμη, τις τιμές και για τις απαιτήσεις της ηρωικής ηθικής, επιθυμώντας να διαφυλάξει την φήμη του πατέρα του.³⁵ Επιβεβαιώνει τις έντονες ανησυχίες του για το μέλλον της, επιδεικνύοντας ρητορικά την μοναδική της θέση στην στοργή και την αγάπη του, ως σιωπηρή απάντηση στην ομολογία της αγάπης της Ανδρομάχης στον στίχο 6.429 (Ομ. *Ιλ.* 6.450-65). Αυτό που θλίβει περισσότερο δεν είναι η υποδούλωση και ο αφανισμός της οικογένειάς του και των υπόλοιπων Τρώων όσο η πιθανή αιχμαλωσία της αγαπημένης του (Ομ. *Ιλ.* 6.456-58).³⁶ Φαντάζεται πόσο πικρό θα είναι όταν κάποιος δει ως σκλάβο την πρώην σύζυγο του καλύτερου Τρώα. Ο Έκτωρ με αυτόν τον τρόπο παραπέμπει στην ηρωική του στάση απέναντι στη ζωή που τον κάνει να απορρίπτει την συμβουλή της Ανδρομάχης (Ομ. *Ιλ.* 6.459-63). Μάλιστα, οι φόβοι της Ανδρομάχης δεν εκφράζονται από την ίδια αλλά από το στόμα του συζύγου της και στο τέλος τα λόγια αυτά αποδεικνύονται ως προφητεία.³⁷

Έπειτα, ο Έκτωρ παίρνει στην αγκαλιά τον γιο του (Ομ. *Ιλ.* 6.466-81), ο οποίος αποτελεί ενωτικό σημείο των δύο συζύγων.³⁸ Σε αυτό το σημείο και ο γιος του, όπως

³³ Για την δακτυλική σύνθεση στα λόγια της Ανδρομάχης, βλ. Lohmann (1970, 96).

³⁴ βλ. Kirk (1990, 219).

³⁵ Η *Ιλιάδα* συγκριτικά με άλλα έπη προτάσσει την έκθεση κοινωνικών θεμελίων περί ηρωισμού. Οι ήρωες μάχονται για την υστεροφημία τους. Προκειμένου να τους παροτρύνει η κοινωνία να κατακτήσουν αξίες όπως κι αυτή, τους ανταμείβει με τιμή. Διαφορετικά τους τιμωρεί με όνειδος.

³⁶ Η ύφανση και η υδροληψία αποτελεί κοινή αγγαρεία των υποδουλωμένων γυναικών, όπως, επίσης και των απελεύθερων, βλ. Stoevesandt (2008, 146).

³⁷ βλ. Χρυσάνθου (2019, 11).

³⁸ βλ. Μαρωνίτης (2005, 59).

πριν η γυναίκα του, αν και ασυνείδητα αυτήν την φορά, του ασκεί συναισθηματική πίεση. Το μωρό με το φοβισμένο κλάμα του μπροστά στον πατέρα του, που δεν τον αναγνωρίζει με το κράνος, αναγκάζει τον ήρωα να απεκδυθεί έστω και προσωρινά το ρόλο του ως πολεμιστή, και να μείνει μόνο ως πατέρας καθώς φιλά και αγκαλιάζει το παιδί του (Ομ. *Ιλ.* 6.474).

Ο Έκτωρ εκφράζει για άλλη μια φορά την ανδρεία του στάση για την οποία έχει προειδοποιηθεί από την Ανδρομάχη σχετικά με τους κινδύνους που εγκυμονεί και μελλοντικά θα του στοιχίσει. Μέσω της προσευχής του επιδιώκει να μεταδώσει στην Ανδρομάχη την εμπιστοσύνη από την οποία διακατέχεται. Η αντίθεση μεταξύ των συζύγων γίνεται κι εδώ εμφανής. Αφενός, η Ανδρομάχη σκέφτεται ότι ο γιος της θα μείνει ορφανός από πατέρα. Αφετέρου, ο Έκτωρ οραματίζεται ένα λαμπρό μέλλον για τον Αστυάνακτα, ο οποίος θα διακριθεί ακόμη και στην μάχη και θεωρεί δεδομένη την Ανδρομάχη στον ρόλο της υπερήφανης μητέρας.³⁹ Οι ευχές που δίνει στον γιο του αντιτίθενται με τον προηγούμενο απαισιόδοξο λόγο του για την τύχη της Ανδρομάχης ως σκλάβας. Στο αντίκρισμα του παιδιού τους η διάθεσή του μεταστρέφεται απότομα και στην απελπισμένη του ψυχή επανέρχονται η πίστη και η ελπίδα. Ό,τι φαντάζεται τώρα ο Έκτωρ αποκλείει την σκλαβιά της Ανδρομάχης και την καταστροφή της Τροίας, που μέχρι πρότινος τα έβλεπε ως κάτι αναπόφευκτό.

Στους στίχους 490-93 ο Έκτωρ δίνει τέλος στα παρηγορητικά του λόγια προς την γυναίκα του, που είχε αρχίσει στον στίχο 482, με μια παρότρυνση προς αυτήν για επιστροφή στην φυσική της θέση ως γυναίκας και συζύγου, δηλαδή μέσα στον οίκο. Της δηλώνει ότι ο πόλεμος είναι ασχολία των αντρών κι όχι των γυναικών διαχωρίζοντας έτσι αυστηρά η αντρική από την γυναικεία σφαίρα, υπενθυμίζοντάς της τρυφερά αλλά αποφασιστικά τις οικιακές ασχολίες ως τομέας ευθύνης των γυναικών, στις οποίες θα πρέπει να επιστρέψει.⁴⁰ Της καθιστά σαφές ότι η θέση της γυναίκας είναι στο πλαίσιο του οίκου και σχετίζεται με την ύφανση και τον αργαλειό, με την φροντίδα

³⁹ Στην *Ιλ.* 6.479-81 εννοείται το ιδανικό κατά το οποίο ένας γιος είναι απαραίτητο να πασχίσει να διατηρήσει την φήμη του πατέρα του. Εδώ βέβαια, κατ' εξαίρεση, εμφανίζεται ένα σπάνιο μοτίβο, σύμφωνα με το οποίο ο γιος ξεπερνά στην δόξα τον πατέρα του, βλ. Stoevesandt (2008, 152).

⁴⁰ Ο Τηλέμαχος αναφέρει αντίστοιχα στην μητέρα του ότι ο πόλεμος είναι ανησυχία για τον αντρικό πληθυσμό (Ομ. *Οδ.* 1.350-82), βλ. Easterling-Knox (1985, 77). Πάντως η ρωμαϊκή ποίηση επιμένει στην αρρενωπότητα του έπους φέρνοντάς το σε αντιδιαστολή με την ερωτική ποίηση, που σχετίζεται με γυναικεία ζητήματα. Στους πρώτους στίχους της *Αινειάδας*, ο Βεργίλιος, επηρεασμένος από τα ομηρικά έπη, ορίζει τις παραμέτρους του ηρωικού έπους ως ποιήματος για τα όπλα και για τον άνδρα (Βεργ. *Αιν.* 1.1-11: *arma virumque cano*).

των αγαθών και την διοίκηση του σπιτιού, την ανατροφή των παιδιών και την επίβλεψη και την ρύθμιση και επίβλεψη των εργασιών των δούλων.⁴¹ Η υπόδειξη αυτή πλαισιώνεται την στιγμή που η Ανδρομάχη παρεμβαίνει και έχει λάβει την ελευθερία να εκφέρει άποψη και συμβουλές αναφορικά με στρατιωτικά ζητήματα. Βέβαια ενδεχομένως η αμοιβαία αγάπη να είναι αυτή που ωθεί την Ανδρομάχη στις στρατιωτικές υποδείξεις προς τον Έκτορα.

Κατά κάποιον τρόπο θα λέγαμε ότι εκείνος θέτει σε σίγαση προς στιγμήν την γυναικεία φωνή αντίστασης της συζύγου του.⁴² Πράγματι, η γυναίκα στην ομηρική κοινωνία αναμένεται να διατηρεί ήπια και ευπρεπή στάση, παραμένοντας αγνή, πιστή και δίχως μεγάλες εξάρσεις.⁴³ Παράλληλα, δεν εμφανίζεται να έχει καμία δυνατότητα στο να επέμβει σε πράξεις ανδρών, ο οποίες καθορίζουν την μοίρα της. Όπως είναι φανερό, στον διάλογο μεταξύ των δύο συζύγων εμφανίζεται η σύγκρουση αξιών και αμφοτέροι είναι παγιδευμένοι στο κοινωνικό γίνεσθαι.

Βέβαια, σύμφωνα με την Betancourt (2001, 20), η Ανδρομάχη, που βρίσκεται εκτός οίκου και σε συναισθηματική αναστάτωση, παλεύει να επικρατήσει η γυναικεία της φωνή, αντιπροσωπεύοντας το σύνολο των γυναικών της ομηρικής εποχής, ενάντια στον παραλογισμό του πολέμου σε μια ανδροκρατούμενη και πατριαρχική κοινωνία. Τα παραπάνω τα κατορθώνει επιτυχώς χωρίς να απαρνείται τον κόσμο στον οποίο γεννήθηκε ή να αναιρεί την ανδρική κυριαρχία.

Εν τέλει, το ζεύγος αποχαιρετίζεται με λύπη και τρυφερότητα.⁴⁴ Η συνάντηση αυτή λήγει με τον Έκτορα να φορά και πάλι το κράνος του, παίρνοντας τον δρόμο του γυρισμού στον πόλεμο, παραμένοντας στον εξωτερικό χώρο δράσης ως άνδρας, και την Ανδρομάχη να επιστρέφει με υπακοή στο εσωτερικό του οίκου και στο νοικοκυριό της. Άξιο παρατήρησης είναι το παρατεταμένο βλέμμα της, κοιτάζοντας πίσω καθώς

⁴¹ Όσον αφορά στον ρόλο της γυναίκας στην ομηρική κοινωνία, πληροφορούμαστε από τον Έκτορα ότι οι γυναίκες επιτελούσαν θρησκευτικά καθήκοντα στους ναούς (Ομ. *Ιλ.* 6.379-80).

⁴² Για τις γυναίκες ως συζύγους στην *Ιλιάδα*, βλ. Easterling και Knox (1985, 111).

⁴³ βλ. Adkins (1960, 36-7).

⁴⁴ Ο Έκτωρ είναι ο μοναδικός πολεμιστής της *Ιλιάδας* που αποχαιρετά τους οικείους του πριν από τον θάνατό του, βλ. Κακριδής (1979, 116). Η αγάπη και η στοργή της σκηνης του αποχαιρετισμού αντιτίθεται με την μοίρα των Τρώων. Επιπλέον, η σκηνή του αποχαιρετισμού δημιουργεί έντονο παραλληλισμό με την σκηνή μεταξύ του Πάρη και της Ελένης. Ο ποιητής μέσω αυτού του αντιθετικού ζεύγους αποσκοπεί στο να αναδείξει την αντίθετη όψη του νομίσματος, με το να παρουσιάζει το ποιος τιμά το ομηρικό ιδεώδες του κλέους και ποιος όχι, βλ. Χρυσάνθου (2019, 20).

εγκαταλείπει υπάκουα τα τείχη.⁴⁵ Με παθητικότητα θρηνεί τον επικείμενο θάνατο του Έκτορος μαζί με τις υπηρέτριές της, ακόμα κι αν είναι ακόμη ζωντανός (Ομ. *Ιλ.* 6.500-2). Αυτό το παράδοξο πρόωρο πένθος για τον Έκτορα είναι προφητικό.⁴⁶

Η αγάπη μεταξύ των δύο συζύγων φαίνεται να υπερτερεί της αγάπης που οι ίδιοι εισπράττουν αλλά και δίνουν στα οικεία σε αυτούς πρόσωπα. Ο Έκτωρ εμφανίζεται να αγαπά την Ανδρομάχη περισσότερο απ' ό,τι αγαπά τους οικείους του, δηλαδή τους γονείς, τα αδέρφια, τους φίλους και τους συμπατριώτες του. Αναλυτικότερα, μόλις φτάνει στην πόλη ο Έκτωρ, αφήνοντας προς στιγμήν τον αγώνα, συναντά τις γυναίκες από την Τροία (Ομ. *Ιλ.* 6.238 κ.ε.), την μητέρα του, την Εκάβη (Ομ. *Ιλ.* 6.251 κ.ε.), τον Πάρη με την Ελένη (Ομ. *Ιλ.* 6.313 κ.ε.) και στο τέλος την γυναίκα του, την Ανδρομάχη (Ομ. *Ιλ.* 6.394 κ.ε.). Θα μπορούσε να πει κανείς ότι πορεύεται σε όλο και πιο οικείες σε αυτόν μορφές, γεγονός που αποδεικνύει έμπρακτα την κορύφωση της αγάπης του προς το πρόσωπο της συζύγου του. Κάτι αντίστοιχο, αν και με κάποια διαφοροποίηση, συμβαίνει από πλευράς της Ανδρομάχης, η οποία αγαπά τον σύζυγό της περισσότερο απ' ό,τι αγαπά τους οικείους της και πιο πολύ απ' ό,τι τον αγαπούν οι δικοί του άνθρωποι.⁴⁷ Αυτή παρουσιάζεται να μην έχει κανένα άλλο στήριγμα πέρα από τον σύζυγό της, καθώς δεν έχει ούτε πατρίδα μα ούτε και κανέναν συγγενή εν ζωή. Ο Αχιλλέας κατέλαβε την Θήβα, φόνευσε τον Αετίωνα και τα επτά αδέρφια της και αιχμαλώτισε και εξαγόρασε ως δούλη την μητέρα της (Ομ. *Ιλ.* 6.425-28), η οποία έπεσε λίγο αργότερα από τα βέλη της Αρτέμιδος (Ομ. *Ιλ.* 6.413-28).⁴⁸ Γι' αυτό και έχει βασίσει τις ελπίδες της σε αυτόν και στο πρόσωπό του αντικρίζει ένα υποκατάστατο κάθε στενού συγγενή (πατέρα, μητέρα, αδελφού και συζύγου) (Ομ. *Ιλ.* 6.429-30). Η απώλεια όλων των ανδρών συγγενών της την καθιστά τραγικό πρόσωπο, αν λάβουμε υπόψιν την αξία που προσδίδεται στο ανδρικό φύλο στην *Ιλιάδα*. Η μοίρα την αφήνει χωρίς στήριγμα και προστασία σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από άνδρες. Η

⁴⁵ Το γυναικείο βλέμμα και η όραση είναι κοινό μοτίβο στο έπος, και το απόσπασμα του αποχαιρετισμού του ζεύγους συνιστά περίτρανο πειστήριο. Η προσοχή της Ανδρομάχης είναι ατέρμονα επικεντρωμένη στον Έκτορα. Για την σημασία της όρασης στην *Ιλιάδα*, βλ. Lovatt (2013, 226).

⁴⁶ Ο θάνατος του Έκτορος παρουσιάζεται με την τεχνική της επιβράδυνσης δεκαέξι ραψωδίες ύστερα, αν και ο αναγνώστης προετοιμάζεται για αυτόν από την Ζ, πριν δηλαδή καν εκείνος πεθάνει, βλ. Κακριδής, (1965, 72).

⁴⁷ Το να αγαπά μια γυναίκα τον άντρα της περισσότερο απ' τους δικούς της δεν αναφέρεται ως σύνηθες στην αρχαία παράδοση. Ωστόσο, η περίπτωση αυτή συναντάται παραλλαγμένη στην συνάντηση του Έκτορος και της Ανδρομάχης, αφού μόλις ο Αχιλλέας κατέλαβε την πατρίδα τους, εκείνη έχασε όλους τους συγγενείς της, βλ. Κακριδής (1984, 14-15).

⁴⁸ Ο άνθρωπος που της αποστέρησε την οικογένειά της, τώρα θα αφανίσει και τον αγαπημένο της, βλ. Ρίζου (2020, 8).

αναφορά στην μητέρα της ίσως να γίνεται σκοπίμως, ούτως ώστε να επισημανθεί η κατάληξη και η αξία των γυναικών ως λαφύρων σε περίπτωση άλωσης μιας πόλης.⁴⁹ Επιπλέον, η κορύφωση της αγάπης της διαφαίνεται και από την συναισθηματική επανάληψη του *σὺ δέ μοι* (Ομ. *Ιλ.* 6.430).

Η στοργική συμπεριφορά και η αγάπη του Έκτορος συμβαδίζει με την στάση της Ανδρομάχης. Αυτή νοιάζεται τον σύζυγό της περισσότερο απ' ό,τι τον νοιάζονται και τον αγαπούν οι κοντινοί του άνθρωποι. Οι συμπατριώτισσές του μόλις τον βλέπουν τον ρωτούν για την μοίρα των συγγενών τους, η Εκάβη αρχικά αναρωτιέται γιατί άφησε την μάχη και ο Πάρις και η Ελένη συνεχίζουν δίχως καμία ενόχληση την καθημερινότητά τους. Μόνο η Ανδρομάχη είναι αυτή που ωσάν μανιασμένη έχει εγκαταλείψει τις ασχολίες του οίκου, προκειμένου να παρακολουθήσει την μάχη από τον πύργο (Ομ. *Ιλ.* 6.386).⁵⁰

Η Ανδρομάχη, ιδωμένη από την σκοπιά του άμαχου πληθυσμού, νιώθοντας πλήρως συνδεδεμένη μαζί του και προβάλλοντας με ιδιαίτερη δραματικότητα την αγάπη της και τα συναισθήματά της με κλάματα και διαμαρτυρίες, προσπαθεί ενσυνείδητα να τον κρατήσει μακριά από τον πόλεμο και από το πρόπον. Ενώ του ζητά να προστατεύσει την οικογένειά του, την ίδια στιγμή τον έλκει κοντά της με τα συναισθήματά της, δρώντας σαν μια ανασταλτική δύναμη. Έτσι ο Έκτωρ υποβάλλεται σε μια διαδικασία ψυχολογικής αμφιταλάντευσης και εσωτερικής σύγκρουσης. Παγιδεύεται μεταξύ υπερηφάνειας και αγάπης και οίκτου για την Ανδρομάχη και το παιδί τους. Φυσικά κάτι τέτοιο επινοείται από τον ποιητή με πλήρη επίγνωση όχι για να υπογραμμίσει τις έμφυλες αντιθέσεις αλλά για να αναδείξει τον Έκτορα ως άνδρα πολεμιστή και την γενναιότητά του στο πλαίσιο ενός ηρωικού έπους. Εκείνος ξεπερνά κάθε αντίδραση και επιτελεί κανονικά το κοινωνικό χρέος του, δίχως να επιτρέπει σε κανέναν να εξουσιάσει το ηρωικό του μυαλό.

Γενικότερα, είναι σαφές πως ο χαρακτήρας της Ανδρομάχης ως δευτερεύοντος προσώπου στην *Ιλιάδα* συνεισφέρει στην σκιαγράφηση του χαρακτήρα του Έκτορος και στον εμπλουτισμό των αρετών και του ήθους του.⁵¹ Εκείνος ακούει προσεκτικά τα λόγια της γυναίκας του (Ομ. *Ιλ.* 6.406 κ.ε.), την οποία αγαπά βαθύτατα και περισσότερο

⁴⁹ βλ. Χρυσάνθου (2019, 18).

⁵⁰ βλ. Κακριδής (1984, 64-66).

⁵¹ βλ. Muich (2010, 220).

από κάθε άλλον, αλλά τελικά υπερπηδά τα εμπόδια του πειρασμού και δραπετεύει από αυτήν την δύσκολη δοκιμασία, δείχνοντας σταθερότητα και έχοντας επίγνωση του χρέους που πρέπει να επιτελέσει. Επιπλέον, θεωρεί ότι ένας ηρωικός θάνατος θα επιφέρει την υστεροφημία του, θα επιβεβαιώσει τις πολεμικές αρετές του και θα προσδώσει κάποια άνεση στην ζωή της Ανδρομάχης, η οποία θα τιμάται ως σύζυγος ενός γενναίου πολεμιστή. Εν συνεχεία, βέβαια, είδαμε πως ο Έκτωρ ξεπερνά επιτυχώς άλλη μια δοκιμασία, αυτήν με την ασυνείδητη ανασταλτική επίδραση που άσκησε σε αυτόν ο γιος του με το κλάμα του.⁵² Εκεί προσωρινά ο Έκτωρ απαρνήθηκε τον ρόλο του ως ήρωα, για να εισέλθει στην θέση του πατέρα.

Ιδιαίτερης σημασίας χρήζει η αντιπαραβολή της *Ιλιάδας* με την *Μελεαγρίδα*⁵³, ενός έπους με παραπλήσια υπόθεση με αυτήν που παρουσιάζεται στην ραψωδία Ζ. Στην *Μελεαγρίδα* έχει ξεσπάσει άγριος πόλεμος μεταξύ Κουρητών και Αιτωλών γύρω από την Καλυδώνα, με τους δεύτερους να θέλουν να την υπερασπιστούν από την λεηλασία των πρώτων. Η Άρτεμις έχει οργιστεί με τον βασιλιά της Καλυδώνας και πατέρα του Μελέαγρου, Οινέα, επειδή αμέλησε να κάνει προσφορές καρπών προς τιμήν της, και στέλνει τρομερό κάπρο, τον οποίο ο Μελέαγρος αναλαμβάνει να σκοτώσει επιτυχώς. Αυτή τη φορά οι Αιτωλοί και οι Κουρήτες μάχονται για το κεφάλι του κάπρου και ξαφνικά ο Μελέαγρος λόγω της οργής του προς την μητέρα του, η οποία τον καταράστηκε, αποφασίζει να αποτραβηχτεί από την μάχη και να επιστρέψει στην σύζυγό του, την Κλεοπάτρα. Στο μεταξύ οι Κουρήτες επιτίθενται δυναμικά στην Καλυδώνα, κι έτσι ζητείται από τον Μελέαγρο να γυρίσει στην μάχη, αν και ο ίδιος είναι αμετάπειστος. Τελικά ο Μελέαγρος υποκύπτει την τελευταία στιγμή στις παρακλήσεις της συζύγου του, η οποία του υπενθυμίζει την τύχη που θα έχουν, εάν οι Κουρήτες καταλάβουν ολοκληρωτικά την Καλυδώνα. Ο Όμηρος κατά την σύνθεση της σκηνής του αποχαιρετισμού αντλεί την θεματολογία από το εν λόγω έργο αλλά σε καμία περίπτωση δεν στέκεται ως τυφλός μιμητής του, αφού επιλέγει προσεκτικά μόνον

⁵² Η γυναίκα στην *Ιλιάδα* έχει ως κύρια αποστολή να ασκεί με συνειδητό τρόπο ανασταλτική δύναμη στον πολεμιστή, του οποίου η ευθύνη είναι να πολεμά, εξασφαλίζοντας δόξα και υστεροφημία. Εκείνες δεν έχουν τίποτα άλλο πια από το να αποδεχτούν τις όποιες συνέπειες από την πολεμική αυτή δραστηριότητα των ανδρών, βλ. Κακριδής (1979, 110-16).

⁵³ Η διήγηση για τον Μελέαγρο είναι ένθετη στον παραινετικό λόγο του Φοίνικα ως παράδειγμα προς αποφυγή στην περίπτωση του Αχιλλέα, ο οποίος πρέπει να απαλείψει την οργή του και να γυρίσει πίσω στην μάχη. (Ομ. *Ιλ.* 9.527-605).

τα στοιχεία που εξυπηρετούν τους σκοπούς του.⁵⁴ Ο Όμηρος επιθυμώντας να τιμήσει το τρωικό αυτό ζεύγος παρουσιάζει τον Έκτορα να αγαπά την Ανδρομάχη περισσότερο από κάθε άλλον, αφού η πορεία του στην πόλη τον φέρνει κοντά στην πιο οικεία σε αυτόν μορφή, πράγμα που ισχύει και στην περίπτωση του Αιτωλού Μελεάγρου, που αφηγά τις ικεσίες του πατέρα, της μητέρας αλλά και των αγαπημένων συντρόφων του. Το μοτίβο των προσώπων που αγαπούν και αγαπιούνται είναι κοινό και στα δύο έργα. Ένα άλλο στοιχείο που πιστοποιεί την συσχέτιση μεταξύ των έργων αυτών είναι ότι ο Μελεάγρος γνωρίζει πως δεν θα ξανανταμώσει την γυναίκα του, την Κλεοπάτρα. Ομοίως και τα λόγια του Έκτορα προς την Ανδρομάχη προμηνύουν ότι πρόκειται για την τελευταία τους συνάντηση. Στην Μελεαγρίδα την ύστερη στιγμή του κινδύνου η Κλεοπάτρα προσπαθεί να αλλάξει γνώμη στον σύζυγό της, υπενθυμίζοντάς του για την τύχη της ως σκλάβας, αν εκείνος αφήσει να αιχμαλωτίσουν την Καλυδώνα. Ακριβώς το ίδιο προμαντεύει και ο Έκτωρ για την Ανδρομάχη, όταν αυτός θα είναι νεκρός.

Ωστόσο, η αγάπη του Έκτορος και της Ανδρομάχης εμφανίζεται να είναι βαθύτερη από αυτή του αιτωλικού ζεύγους. Η Κλεοπάτρα, καθώς διακατέχεται από τον φόβο της αυτοσυντήρησης, σπρώχνει εγωιστικά τον σύζυγό της στην μάχη, προκειμένου να μην πέσει ως σκλάβας στα χέρια των εχθρών. Η Ανδρομάχη όμως, που αγαπιέται αλλά και αγαπά βαθύτατα και υπακούοντας τυφλά στις υποδείξεις του συζύγου της προσπαθεί εναγωνίως να τον συγκρατήσει, για να μην μείνει αυτή χήρα και ο γιος της ορφανός από πατέρα.⁵⁵

1.2. Ίλιάδος X (*Έκτορος ανάίρεσις*)

Η θλίψη και ο γόος της Ανδρομάχης (Ομ. *Ιλ.* 22.437-515), όπως παρουσιάζονται να κλείνουν την ραψωδία X, στο άκουσμα του θανάτου του Έκτορα είναι εξίσου σπαρακτικές όσο και η προηγούμενη σκηνή του αποχαιρετισμού του ζεύγους.⁵⁶ Στο σημείο αυτό η τραγική ειρωνεία φτάνει στο αποκορύφωμά της. Η Ανδρομάχη, προσδοκώντας με αγωνία την επιστροφή του συζύγου της από την μάχη και δίχως να

⁵⁴ Για την νεοαναλυτική προσέγγιση, βλ. Κακριδής (1965, 61-4).

⁵⁵ βλ. Κακριδής (1965, 77-8).

⁵⁶ Οι δύο αυτές σκηνές της Z και της X σχηματίζουν το ίδιο μοτίβο αλλά σε αντίστροφη σειρά. Στην Z η Ανδρομάχη βρίσκεται αρχικά στα τείχη, κι έπειτα από την έκκληση του Έκτορος, επιστρέφει στο σπίτι, ενώ θρηνεί πρόωρα τον σύζυγό της. Στην X βρίσκεται στο παλάτι, προσμένοντας τον γυρισμό του, ενώ είναι ήδη νεκρός και εν τέλει σπεύδει στα τείχη για να τον θρηνήσει.

γνωρίζει τίποτε για τον θάνατό του, υφαίνει στον αργαλειό ένα πορφυρό πανί διακοσμημένο με λουλούδια⁵⁷ (Ομ. *Ιλ.* 22.440-41) και φροντίζει ώστε να είναι έτοιμο το λουτρό για την στιγμή που θα επιστρέψει ο Έκτωρ από την μάχη, δίνοντας εντολές στις υπηρέτριες για τα οικιακά τους καθήκοντα (Ομ. *Ιλ.* 22.443-44).⁵⁸ Ο Έκτωρ θα επιστρέψει πράγματι στο σπίτι του όχι όμως ζωντανός όπως τον περιμένει η σύζυγός του.⁵⁹ Με αυτόν τον τρόπο ο νόστος δεν πραγματώνεται ουδέποτε και λαμβάνει αρνητική χροιά, αφού συνθλίβεται από τον πόλεμο⁶⁰, όπως, επίσης, χαρακτηρίζεται και ως μια ειρωνική παραλλαγή λόγω της ανυποψίαστης Ανδρομάχης⁶¹. Επιπλέον, σε αντίθεση με την ραψωδία Ζ, η Ανδρομάχη εδώ κινείται από το εσωτερικό του οίκου προς τα έξω.⁶²

Ακούγοντας, λοιπόν, τους οδυρμούς της Εκάβης και των Τρώων, σπεύδει στα τείχη συνοδευόμενη από δύο δούλες για να δει τι συμβαίνει (Ομ. *Ιλ.* 22.447-59). Βέβαια, ακόμη και σε αυτήν την στιγμή της υπέρτατης αγωνίας, η Ανδρομάχη δεν παύει να θαυμάζει τον Έκτορα για τις αρετές του (Ομ. *Ιλ.* 22.454-9). Η φράση *μαινάδι ἴση* (Ομ. *Ιλ.* 22.460), η οποία ομοιάζει με το *μαιομένη* (Ομ. *Ιλ.* 6.389), αποδίδει με ακρίβεια την συναισθηματική κατάσταση και την αίσθηση του πανικού της εκείνη την στιγμή. Για άλλη μια φορά φέρεται ωςάν μανιασμένη και σε κατάσταση που χάνει τον έλεγχο, ειδικά όταν αντιλαμβάνεται ότι ο σύζυγός της είναι νεκρός (Ομ. *Ιλ.* 22.462-5). Η τραγική σύνδεση ανάμεσα στον Έκτορα και την Ανδρομάχη και η μοίρα τους που είναι άρρηκτα συνυφασμένη υποδηλώνεται για άλλη μια φορά με την λέξη *έλκόμενον* (Ομ. *Ιλ.* 22.465), σαν ο Αχιλλέας την στιγμή που σέρνει τον Έκτορα νεκρό, να σέρνει μαζί του και την δύστυχη μοίρα της Ανδρομάχης και του γιου τους. Παραδόξως, το άτομο

⁵⁷ Τα προϊόντα ύφανσης στην ομηρική εποχή συνδέονταν αναπόφευκτα με το θηλυκό. Επίσης, η ύφανση μπορεί να θεωρηθεί ως ένα θηλυκό ισοδύναμο της ποίησης, βλ. Lovatt (2013, 183 και 220).

⁵⁸ βλ. Κακριδής (1979), 110.

⁵⁹ πβ. Ομ. *Ιλ.* 24.707-45.

⁶⁰ Στην Οδύσσεια, η οποία θεωρείται η απαρχή του νόστου, συμβαίνει το αντίστροφο, δηλαδή ο πόλεμος κατατροπώνει τον νόστο, βλ. Μαρωνίτης (2005, 103-120).

⁶¹ βλ. Μαρωνίτης (2005, 108).

⁶² Η Ανδρομάχη εδώ παρουσιάζει ομοιότητες με την Πηνελόπη στην *Οδύσσεια*, η οποία δεν αναζητά τον νόστο μακριά από τον οίκο, βλ. Μαρωνίτης (2005, 108). Για αναλυτική σύγκριση Ανδρομάχης-Πηνελόπης, βλ. κεφάλαιο 8.1. της παρούσας μελέτης.

που τον αγαπά βαθύτατα και τον στηρίζει αμέριστα⁶³ είναι, ωστόσο, και το τελευταίο που πληροφορείται για τον θάνατό του.

Μόλις, λοιπόν, αντικρίζει τον νεκρό σύζυγό της, λιποθυμά και η μαντίλα πέφτει από την κεφαλή της⁶⁴, ενώ οι συγγενείς του άνδρα της προσπαθούν να την στηρίξουν (Ομ. *Ιλ.* 22.466-74). Εδώ η περιγραφή είναι εξαιρετικά λεπτομερής, καθότι η Ανδρομάχη αποτελεί μια σημαντική φιγούρα αλλά και εξαιτίας της συναισθηματικής έντασης της σκηνής. Το μαντίλι της παρουσιάζεται να είναι εξαιρετικά επεξεργασμένο και η όλη περιγραφή καταλήγει στην ιστορία που φέρει το *κρήδεμνόν* της, ενώ αναφέρεται ότι αυτό μεταξύ άλλων (*ἄμπυξ, κεκρύφαλος, ἀναδέσμη*) ήταν δώρο της Αφροδίτης με την ευκαιρία του γάμου της με τον Έκτορα (Ομ. *Ιλ.* 22.468-72).⁶⁵ Έτσι, το *κρήδεμνον* να λειτουργεί σημειολογικά παραπέμποντας στον γάμο του Έκτορος με την Ανδρομάχη και ταυτόχρονα στην διάλυση του γάμου τους με τον θάνατο του.

Στην αρχαιοελληνική κοινωνία η μαντίλα ήταν ένας σημαντικός πολιτιστικός σηματοδότης της σχέσης μεταξύ των δύο φύλων και του σεβασμού. Το πέπλο ήταν μέρος της πατριαρχικής ιδεολογίας, που απαιτούσε από το γυναικείο φύλο να είναι βουβό, συγκρατημένο και παθητικό. Το κάλυμμα του κεφαλιού μπορεί να δήλωνε την κοινωνική θέση της γυναίκας ως συζύγου η παντρεμένης κόρης. Όμως το πένθος και η θλίψη προαπαιτούν την απόρριψη του πέπλου και την έκθεση του γυναικείου συναισθήματος. Κατά συνέπεια, η διαταραχή της φυσιολογικής κατάστασης μιας γυναίκας μπορεί να εκδηλωθεί με την απομάκρυνση ή την απώλεια του πέπλου.⁶⁶

Στην συνέχεια ανακάμπτει και εκφράζει ελεγχόμενα τον δικό της γόο (Ομ. *Ιλ.* 22.475-515). Ξεκινά θρηνώντας την κοινή μοίρα του Έκτορα και της ίδιας (Ομ. *Ιλ.* 22.477-84), αλλά κυρίως την κατάσταση, στην οποία θα περιπέσει ο γιος τους. Όπως είχαμε προαναφέρει, η Ανδρομάχη είχε προειδοποιήσει τον Έκτορα για τους κινδύνους του πολέμου και για το τι θα μπορούσε να συμβεί. Τώρα, που είναι νεκρός, προβλέπει αυτήν την μοίρα με ιδιαίτερη διεξοδικότητα. Αναφέρεται στα βάσανα που θα υποστεί

⁶³ Από τον Όμηρο πληροφορούμαστε ότι η Ανδρομάχη ήταν υπεύθυνη για την φροντίδα των πολεμικών αλόγων του Έκτορα (Ομ. *Ιλ.* 8.185-90) και αυτή που θα του έπαιρνε πανοπλία, όταν επέστρεψε στο σπίτι από τις μάχες (Ομ. *Ιλ.* 17.207-8).

⁶⁴ Το πέταγμα της μαντίλας της πιθανότατα είναι αποτέλεσμα βίας της πτώσης της και όχι μια σκόπιμη ενέργεια. Αντιθέτως, η Εκάβη είχε πετάξει σκόπιμα την μαντίλα της, όταν έσκισε τα μαλλιά της (Ομ. *Ιλ.* 22.405-7).

⁶⁵ βλ. Wagner (1884, 343).

⁶⁶ βλ. Lovatt (2013, 15).

από εδώ και στο εξής η ίδια ως χήρα αλλά και στην ταπείνωση που πρόκειται να βιώσει ο γιος της ως ορφανός ή πεντάρφανος. Στην ουσία, οι σκέψεις της περιστρέφονται σχεδόν αποκλειστικά στον γιο τους και στην τύχη του, για του οποίου την επιβίωση είναι υπεύθυνη. Η εξέταση της μοίρας του ως ορφανού και επαίτη την οδηγεί στο να προβληματιστεί για την ξαφνική μεταβολή της ζωής τους, αναλογιζόμενη την ευμάρεια του παρελθόντος (Ομ. *Ιλ.* 22.500-4). Ακόμη, φαντάζεται τι θα συνέβαινε, εάν εκείνος ξέφευγε από τον θάνατο ή την αιχμαλωσία. Τα τελευταία λόγια της περιλαμβάνουν την λύπη της για τις νεκρικές τιμές που θα στερηθεί ο άνδρας της και την περιγραφή των ρούχων που έχουν υφανθεί για αυτόν (Ομ. *Ιλ.* 22.440-41), αλλά πλέον θα είναι αχρείαστα, οπότε θα τα κάψει (Ομ. *Ιλ.* 22.510-14).⁶⁷

Η Ανδρομάχη φαίνεται ότι θρηνεί, για να εκπληρώσει το τελετουργικό της καθήκον ως γυναίκα, κι έτσι τιμά την ζωή και τον ηρωισμό του αποθανόντα συζύγου της. Εξάλλου, η μοίρα της Ανδρομάχης και του Έκτορος ίσως να ήταν προδιαγεγραμμένες, αφού, κατά τον Έκτορα, οι άνδρες δρουν σε διαφορετική σφαίρα απ' ότι οι γυναίκες.⁶⁸ Έτσι, λοιπόν, εκείνος θεωρεί ότι καθήκον του ανδρός είναι να πολεμά, ενώ η γυναίκα οφείλει να φροντίζει τον οίκο και, αντίστοιχα, όταν ο άνδρας πεθαίνει στο πεδίο μάχης, η γυναίκα αναγκάζεται να υπομείνει και να θρηνήσει την απουσία του. Συνεπώς, η ιστορία του Έκτορος και της Ανδρομάχης στην *Ιλιάδα* οριοθετεί σαφώς τις προσδοκίες για τους άνδρες και τις γυναίκες στο πλαίσιο του ομηρικού κοινωνικού συστήματος και οι θρήνοι της Ανδρομάχης επισημαίνουν εξόφθαλμα την ανισότητα που ενυπάρχει σε αυτές τις προσδοκίες. Επιπρόσθετα, το πένθος της θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια αφορμή για να ξεστομίσει τα δικά της βάσανα, τα οποία προκλήθηκαν από την απώλεια του συζύγου της και από την σκληρή φύση του πολέμου.⁶⁹

Θεματικές αναφορές συνδέουν την ραψωδία X με την Z. Πιο συγκεκριμένα, το προαίσθημα της Ανδρομάχης και ο πρόωρος θρήνος για τον Έκτορα (Ομ. *Ιλ.* 6.372, 6.499) επιβεβαιώνονται με την σκηνή που τον περιμένει ανυποψίαστη υφαίνοντας (Ομ. *Ιλ.* 22.437). Επιπλέον, τόσο η Ανδρομάχη (Ομ. *Ιλ.* 6.407) όσο και ο Έκτωρ (Ομ. *Ιλ.* 6.454) προμηνύουν την μοίρα της ως χήρας, πράγμα που εν τέλει επιβεβαιώνεται (Ομ.

⁶⁷ Ο στίχος 22.507 της *Ιλιάδας* είναι μεταβατικός, καθώς την οδηγεί στον Έκτορα.

⁶⁸ πβ. Ομ. *Ιλ.* 6.490 κ.ε..

⁶⁹ βλ. Muich (2010, 220).

Ιλ. 22.477). Φυσικά κάτι τέτοιο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις ελπίδες του Έκτορα για τον Αστυάνακτα (Ομ. Ιλ. 6.476), αφού κάτι τέτοιο αντικρούεται με τις σκέψεις του για την δύστυχη κατάληξη της Ανδρομάχης.

1.3. Ίλιάδος Ω (*Έκτορος λύτρα*)

Στην ραψωδία Ω μεταξύ των άλλων γεγονότων περιγράφεται ο συλλογικός θρήνος και για άλλη μια φορά ο γόος της Ανδρομάχης, που είναι ο πρώτος στην σειρά, όταν πια έχει καταφτάσει το πτώμα του νεκρού Έκτορα (Ομ. Ιλ. 24.707-745).⁷⁰ Η Κασσάνδρα ανακοινώνει τα νέα του ερχομού του Πριάμου πάνω στην άμαξα με τη σορό του γιου του από το στρατόπεδο των Ελλήνων και σύσσωμοι οι Τρώες βγαίνουν έξω να τους προϋπαντήσουν μαζί με την Εκάβη και την Ανδρομάχη, εν μέσω γενικού θρήνου (Ομ. Ιλ. 24.677-706).

Ο Έκτωρ μεταφέρεται στο παλάτι και τοποθετείται στο νεκροκρέβατο. Τότε η λευκοχέρα⁷¹ Ανδρομάχη κρατώντας το κεφάλι του αρθρώνει τον γόο της.⁷² Αυτός ο γόος καταλαμβάνει μικρότερη έκταση και σε σύγκριση με εκείνον της Χ εστιάζει σε μια πιο ρεαλιστική αντιμετώπιση των πραγμάτων. Σε αυτόν τον γόο προαισθάνεται την επερχόμενη πτώση της Τροίας, την υποδούλωσή της ίδιας και του γιου της, τη στιγμή που ο γενναιότερος υπερασπιστής της δεν βρίσκεται πλέον στην ζωή. Πάντως, οι δύο γόοι της Ανδρομάχης αλληλοσυμπληρώνουν ένας τον άλλον. Ακόμη, ο γόος της Ανδρομάχης, όπως και των άλλων δύο γυναικών, διατηρούνται σε μια νότα ήρεμης αξιοπρέπειας και αυτοσυγκράτησης.⁷³

Εκείνη ξεκινά, λοιπόν, εκφράζοντας την ανησυχία της για την δική της μοίρα και του παιδιού της. Θίγει το γεγονός του πρόωρου θανάτου του Έκτορα και, κατ' επέκταση, της χηρείας της, της μοίρας του γιου της, που είχε εκφράσει και στον προηγούμενο γόο της στη ραψωδία Χ, αλλά και της τύχης της Τροίας, τονίζοντας τα

⁷⁰ Στην *Ιλιάδα* γίνεται έντονη διάκριση μεταξύ γόου και θρήνου.

⁷¹ Για την Ανδρομάχη χρησιμοποιείται από τον ποιητή το επίθετο *λευκώλενος* (Ομ. Ιλ. 24.723) που είχαμε συναντήσει (Ομ. Ιλ. 6.371, 6.377).

⁷² Στην συνέχεια, ακολουθούν οι γόοι της Εκάβης (Ομ. Ιλ. 24.746-759) και της Ελένης (Ομ. Ιλ. 24.760-775).

⁷³ Οι Αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι το πάθος των γυναικών στους θρήνους έπρεπε να υπακούει σε κανόνες ελέγχου και αυστηρότητας, πράγμα που δεν φαίνεται να παραβλέπουν εδώ οι τρεις γυναίκες που μοιρολογούν τον νεκρό Έκτορα, βλ. Χρυσάνθου (2019, 23).

δεινά της αιχμαλωσίας. Ο κύριος προστάτης της Τροίας έχει φύγει από την ζωή, κι έτσι αυτή και οι υπόλοιπες γυναίκες της Τροίας μέλλεται να οδηγηθούν προς την δουλεία και την ξενιτιά που τους επιφυλάσσει η ζωή.⁷⁴ Επίσης, ο Αστυάνακτας θα τις ακολουθήσει στην δουλεία. Ειδικά, θα ριχτεί από την κορυφή του πύργου από έναν Αχαιό προς εκδίκηση εξαιτίας της του ότι ο Έκτωρ φόνεψε κάποιον συγγενή του αλλά και της γενναιότητάς του (24.732-8). Εδώ η Ανδρομάχη απευθύνεται στον Αστυάνακτα αντί στον Έκτορα για να προσδώσει μεγαλύτερη δραματικότητα με τα λόγια της, χωρίς να γνωρίζουμε με σιγουριά αν ήταν παρών ή όχι. Έτσι, κλείνει τον σύντομο γόο της με μια πολύ προσωπική πινελιά: Αν ο Έκτωρ βρισκόταν τις τελευταίες στιγμές της ζωής του κοντά της, θα μπορούσε να της απλώσει τα χέρια ή να της πει μια τελευταία λέξη για να τη διατηρήσει αλώβητη στη μνήμη της ως παρηγοριά και να της δώσει κουράγιο να συνεχίσει την ζωή της (Ομ. *Ιλ.* 743-5). Με άλλα λόγια, εξομολογείται το παράπονό της που ο Έκτωρ δεν πέθανε στο παλάτι του από φυσικά αίτια αλλά επιδιώκοντας το κλέος και το καλό για την πόλη, κατέστρεψε τον οίκο του.⁷⁵ Ο γόος της αντανακλά την περιθωριοποιημένη κοινωνική θέση που θα έχει η ίδια και ο γιος της δίχως την παρουσία του Έκτορα ως προστάτη τους. Συνεπώς, ο προσωπικός γόος της Ανδρομάχης θα μπορούσε να παρομοιαστεί με μια ωδή που συγκεντρώνει την συζυγική πίστη, την στοργή, την τρυφερότητα και την ανθρώπινη πίκρα, καταλήγοντας σε εξύμνηση του γενναίου Έκτορα και αναδεικνύοντας τον πόνο όλων των γυναικών της Τροίας.

Ταυτόχρονα, στην σκηνή αυτή υπονοείται ότι οι γυναίκες, χωρίς να έχουν ουδεμία ανάμειξη στον πόλεμο, δέχονται, ωστόσο, τις τραγικές συνέπειες αυτού. Οι ίδιες πρωταγωνιστούν ως θύματα πολέμου και αφού έχουν χάσει τους δικούς τους οδεύουν στο να μετατραπούν σε σκλάβες χωρίς πατρίδα, εάν φυσικά επιβιώσουν.⁷⁶

⁷⁴ Ήταν σύνθητες οι ομορφότερες αιχμάλωτες και τα καλύτερα λάφυρα να προσφέρονται στον αρχιστράτηγο του στρατεύματος που έχει κερδίσει την μάχη. Επομένως, είναι εύλογο η Ανδρομάχη να έχει μια τέτοια μοίρα στο κοντινό μέλλον, βλ. Κωνσταντινόπουλος (1996, 14). Κατά την Casey (2002, 79), η Βρισηίδα αποτελεί τον αντικατοπτρισμό της μελλοντικής μοίρας της Ανδρομάχης ως αιχμάλωτης και λαφύρου.

⁷⁵ Παρομοίως, στο τέλος του θρήνου της στην ραψωδία Χ έκανε λόγο για τα ρούχα που θα έπρεπε να είχαν χρησιμοποιηθεί για την κηδεία του, βλ. Richardson (1993, 347-355).

⁷⁶ Για την γυναίκα ως θύμα πολέμου και ως θρηνητριά, βλ. Easterling και Knox (1985, 110-11 και 129).

Κεφάλαιο 2°

Η παρουσία της Ανδρομάχης στα Κύκλια Έπη

Η Ανδρομάχη σε συνάρτηση με την πτώση του Αστυάνακτα από τα τείχη της Τροίας μετά την άλωση της πόλης εμφανίζεται στην *Μικράν Ίλιάδα* και την *Ίλιου Πέρσιν*. Η μοίρα της Ανδρομάχης ήταν να γίνει λάφυρο και σκλάβα του Νεοπτόλεμου, του γιου εκείνου που φόνευσε τον αγαπημένο της σύζυγο και τους συγγενείς της.

Στην *Μικράν Ίλιάδα*, απόσπ. 21 Bernabé (1996, 80-1) = απόσπ. 20 Davies (1989, 72-3), λέγεται πως ο Νεοπτόλεμος άρπαξε τον μικρό Αστυάνακτα, ο οποίος βρισκόταν μαζί με την τροφό του και τη μητέρα του, και τον πέταξε από το τείχος της Τροίας, θεωρώντας τον προφανή κληρονόμο μετά τον θάνατο του Πριάμου και του Έκτορος. Η Ανδρομάχη και ο Αινείας κατά την απονομή των λαφύρων δόθηκαν ως έπαθλα στον Νεοπτόλεμο, γιο του νεκρού πια Αχιλλέως και της Δηιδάμειας.⁷⁷

Στην *Ίλιου Πέρσιν*⁷⁸ η βάνουση δολοφονία του βρέφους της Ανδρομάχης μετατίθεται από τον γιο του Αχιλλέα, στον Οδυσσέα. Επιπλέον, χωρίς να γνωρίζουμε τις ακριβείς περιστάσεις, η Ανδρομάχη εξακολουθεί να ανήκει ως σκλάβα και παλλακίδα στον Νεοπτόλεμο κατά την κατανομή των γυναικών της Τροίας ως λαφύρων.

Συνεπώς, επειδή στα Κύκλια Έπη πληροφορούμαστε για την μορφή της Ανδρομάχης μόνον από την περίληψη του Πρόκλου και από μερικά αποσπάσματα, δεν δύναται να προβούμε σε διαπιστώσεις αναφορικά με την παρουσία και τον χαρακτήρα της Ανδρομάχης στα ποιήματα του Επικού Κύκλου.

⁷⁷ Σύμφωνα με τα σχόλια στην *Αλεξάνδρα* του Λυκόφρωνος, στ. 1268, βλ. Bernabé (1996, 80).

⁷⁸ *καὶ Ὀδυσσέως Αστυάνακτα ἀνελόντος... τοῦ Αχιλλέως τάφον* (Πρόκλος, *Χρηστομάθεια*, 20-21), βλ. Bernabé (1996, 89) και απόσπ. 4, West (2003, 146-7). Επίσης, βλ. West (2013, 226).

Κεφάλαιο 3^ο

Η Ανδρομάχη στην Σαπφώ (απ. 44 V.)

Το ζεύγος Έκτωρ-Ανδρομάχη αποτελεί θέμα σε ένα από τα μεγαλύτερα σωζόμενα αποσπάσματα της Σαπφούς. Πρόκειται για το απόσπασμα 44 V. (P. Oxy. 1232)⁷⁹, το οποίο περιγράφει με ιδιαίτερο τρόπο και ζωηρότητα τους γάμους του Έκτορος και της Ανδρομάχης. Το απόσπασμα αυτό αποτελεί ένα εξάισιο δείγμα αφήγησης επικού χαρακτήρα και αποδεικνύει την γνώση και την επαναπροσέγγιση της *Ιλιάδας* από την ποιήτρια.⁸⁰

Η ωδή ξεκινά με μία έκθεση γεγονότων χωρίς να γίνεται λεπτομερής αναφορά στο ταξίδι του Έκτορος και της Ανδρομάχης από την Θήβα⁸¹ προς την Τροία. Ο Έκτωρ είχε μεταβεί στη Θήβα για να παραλάβει από το πατρικό της σπίτι την πριγκίπισσα Ανδρομάχη και να την μεταφέρει ως νύφη στην Τροία.⁸² Οι πρώτοι στίχοι που μας παραδόθηκαν κάνουν λόγο για την άφιξη ενός μαντατοφόρου, του Ιδαίου⁸³, στην Τροία, ο οποίος προαναγγέλλει στους Τρώες την είδηση για την άφιξη του νιόπαντρου ζευγαριού με πλοίο (στ. 1-4). Ο Έκτωρ, λοιπόν, συνοδευόμενος από τους συντρόφους του, βρίσκεται καθ' οδόν με την Ανδρομάχη και τα προικιά της, όσο οι Τρώες ετοιμάζονται να καλωσορίσουν τους νεόνυμφους (στ. 5-16). Το ζεύγος καταφτάνει στην Τροία και τότε επικρατεί χαρμόσυνο κλίμα με άσματα και ήχους να κατακλύζουν την ατμόσφαιρα και να ακούγονται παντού, ενώ σύσσωμο το πλήθος θαυμάζει τον Έκτορα και την Ανδρομάχη (στ. 24-27).

Σε αυτό το απόσπασμα, όπως και τα υπόλοιπα της Σαπφούς, το γυναικείο φύλο διεκδικεί το αμέριστο ενδιαφέρον στην ποίησή της. Αυτή η αισθαντικότητα της Σαπφούς στα όμορφα κορίτσια αποδεικνύεται και από τα επίθετα που συνοδεύουν την Ανδρομάχη. Αυτά, ωστόσο, απουσιάζουν από την περιγραφή του Έκτορα. Αρχικά,

⁷⁹ βλ. Tsomis (2001, 241).

⁸⁰ βλ. Warden (2002, 16).

⁸¹ Όπως είναι γνωστό από την *Ιλιάδα* (Ομ. *Ιλ.* 6.397), η Θήβα της Μικράς Ασίας είναι η πόλη καταγωγής της Ανδρομάχης. Κατά τον Όμηρο, η Θήβα ήταν μια πόλη που βρισκόταν στους πρόποδες του όρους Πλάκος.

⁸² βλ. Tsomis (2001, 242).

⁸³ Ο Ιδαίος αναφέρεται ως κήρυκας των Τρώων και ηνίοχος του βασιλιά Πριάμου στην *Ιλιάδα* (Ομ. *Ιλ.* 3.248, 24.325), βλ. Lardinois και Rayor (2014, 112-13).

συναντάται το ομηρικό⁸⁴ επίθετο *έλικώπιδα* (στ. 5), ενώ, έπειτα το *άβραν* (στ. 7). Επιπλέον, η Σαπφώ προσδίδει μια αίσθηση πλούτου και ευημερίας, όταν περιγράφει τα πλουσιοπάροχα δώρα που φέρει η Ανδρομάχη. Συγκεκριμένα, στα γαμήλια δώρα συμπεριλαμβάνονται *χρύσια έλίγματα* (χρυσά βραχιόλια, στ. 8), *είματα πορφύρα κατ άύτμενα*⁸⁵ (πορφυρά και κυματιστά φορέματα, στ. 8-9), *ποιίκιλ' άθύρματα* (ποικίλα στολίδια, στ. 9), *ανάριθμα*⁸⁶ *άργύρα ποτήρια* (αναρίθμητα αργυρά ποτήρια, στ. 10) και *κάλέφαις*⁸⁷ (ελεφαντοστό, στ. 10).

Η ωδή αυτή παραπέμπει σε εύλλιο ως προς το ύφος, το περιεχόμενο και το μέτρο του. Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλούς φιλολόγους να αμφισβητήσουν τη γνησιότητα του ποιήματος. Εύκολα θα πιστεύαμε ότι η Σαπφώ δεν έχει καμία εξοικείωση με την αφηγηματική ποίηση, εάν δεν είχαμε πρόσβαση σε αυτό το παπυρικό εύρημα, που αναφέρεται στον γάμο του Έκτορος και της Ανδρομάχης. Στην ωδή αυτή συναντάμε πολλούς επικούς τύπους. Ταυτόχρονα, υπάρχουν και πολλές αποκλίσεις από τη συνήθη μετρική πρακτική της Σαπφούς, όπως η επική βράχυνση στον στίχο 5 ή η διατήρηση του βραχύχρονου φωνήεντος μπροστά από άφωνο και υγρό στους στίχους 8 (*έλίγματα χρύσια*) και 14 (*παϊς όχλος*). Το μέτρο, γλυκόνειος με προσθήκη δύο δακτύλων, μοιάζει με το δακτυλικό εξάμετρο. Επομένως, σε ένα τέτοιο μέτρο είναι περισσότερο βολικοί οι επικοί τύποι. Η Σαπφώ σε αυτή την ωδή περιγράφει περισσότερο μια σειρά από καταστάσεις και λιγότερο αφηγείται μια ιστορία.⁸⁸

Πάντως, η παρουσίαση του θέματος, παρά την ομηρική ατμόσφαιρα που υποφώσκει, δεν είναι εξ ολοκλήρου ομηρική. Παρόλο που η ιστορία αποτελεί μνεία ενός ηρωικού έπους, της *Ιλιάδας*, μάλλον πρόκειται για επινόηση της ίδιας της Σαπφούς. Πιο συγκεκριμένα, από τον μύθο του Έκτορος και της Ανδρομάχης η Σαπφώ χρησιμοποιεί μονάχα το θέμα του γάμου τους χωρίς να ενδιαφέρεται για ολόκληρη την ιστορία του ζευγαριού. Πιθανόν η ποιήτρια θεώρησε πως για ένα τόσο διάσημο ζευγάρι της ομηρικής ποίησης άξιζε η περιγραφή του γάμου τους, για τον οποίο δεν γίνεται

⁸⁴ *έλικώπιδα κούρη* (πβ. Ομ. *Ιλ.* 1.98). Επιπλέον, το επίθετο είναι σύνηθες και στον Ησίοδο (Ησίοδ., *Θεογ.*, 298).

⁸⁵ Η μετοχή *άύτμενα* προκύπτει από την ομηρική λέξη *άυτιμή* (πνοή). Είναι σαν τα φορέματα να τα κινεί ο άνεμος), βλ. Σκιαδάς (2014, 157).

⁸⁶ Το επίθετο που υποδηλώνει το πλήθος των δώρων της Ανδρομάχης μπορεί να συσχετιστεί με το επίθετο *πολύδωρος* στην Ομ. *Ιλ.* 6.394.

⁸⁷ Κατά τον Σκιαδά (2014, 157), το ελεφαντοστούν είναι σύνηθες στα ομηρικά έπη.

⁸⁸ βλ. Bowra (1983, 328).

λόγος στον Όμηρο. Χρησιμοποιεί το μυθολογικό παράδειγμα μόνο στον βαθμό που εξυπηρετεί τις ποιητικές της προθέσεις και για να εκφράσει αισθήματα και προσωπικές παρατηρήσεις.⁸⁹ Η Σαπφώ, λοιπόν, δανείζεται μια επική σκηνή, εκείνη του Έκτορος και της Ανδρομάχης, χωρίς να την ενδιαφέρει μεμονωμένα το πρόσωπο της Ανδρομάχης και του Έκτορα. Προσπαθεί να κεντρίσει την προσοχή του ακροατηρίου στην γαμήλια τελετή αυτών των δύο αυτών μυθολογικών προσώπων, κρατώντας το μακριά από τις δυστυχίες της μοίρας που τους χτύπησαν αργότερα. Η σκηνή μεταπλάθεται αριστουργηματικά σε επίκαιρη και ολοζώντανη δημιουργία, θέτοντας ως σκοπό όχι την ανάδειξη του Έκτορος και της Ανδρομάχης αλλά την χαρμόσυνη τελετή, στην οποία συμμετέχει όλο το πλήθος της Τροίας.

Σχετικά με το είδος, στο οποίο ανήκει η ωδή οι απόψεις δίστανται. Ένα μέρος των ερευνητών θεωρεί ότι το απόσπασμα προέρχεται από ένα γαμήλιο τραγούδι, ενώ άλλοι δεν αποδέχονται αυτήν την άποψη. Η θεματική του γάμου του Έκτορος και της Ανδρομάχης οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για επιθαλάμιο ποίημα, αφού η γιορτινή και χαρμόσυνη ατμόσφαιρα του μυθικού γεγονότος αντικατοπτρίζει τη συγκεκριμένη γαμήλια γιορτή. Αντιθέτως, οι ερευνητές που αρνούνται⁹⁰ αυτή την εκδοχή υποστηρίζουν ότι το απόσπασμα δεν μπορεί να προέρχεται από επιθαλάμιο άσμα εξαιτίας της φρικτής μοίρας του Έκτορος και της Ανδρομάχης στον Τρωικό πόλεμο και των ιλιαδικών διακειμένων, στα οποία παραπέμπει η ποιήτρια: Ως άμεσα πρότυπα για το ποίημα μπορούν να θεωρηθούν οι στίχοι 24.696-718 της *Ιλιάδας* του Ομήρου, με τους Τρώες που ξεχύνονται για να θρηνήσουν το πτώμα του Έκτορα που καταφθάνει, αλλά και οι στίχοι 24.265 και εξής του ίδιου έπους, όπου ο γέροντας Πρίαμος ξεκινά με πλούσια δώρα για το στρατόπεδο των Αχαιών, προκειμένου να παραλάβει το νεκρό σώμα του γιου του.⁹¹ Οι αντιτιθέμενοι, λοιπόν, στην θεωρία ότι το απόσπασμα συγκαταλέγεται στα επιθαλάμια ποιήματα υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μία «λυρική μυθολογική διήγηση», χαρακτηρισμός που δεν αρκεί για να προσδιορίσει την αφορμή για την σύνθεση του άσματος. Ωστόσο, όπως προαναφέραμε, πιθανότερο είναι το γεγονός η Σαπφώ να έκανε χρήση μόνον της θεματικής του γάμου για την επίτευξη του ποιητικού της σκοπού. Αναλογίες μεταξύ του χωρίου 24.699 κ.ε. της

⁸⁹ βλ. λεπτομερώς Treu (1968, 198), Tsomis (2001, 245) και Fränkel (1962, 196).

⁹⁰ Σύμφωνα με τον Kakridis (1966, 21-26), η ωδή δεν μπορεί να συγκαταλέγεται στα επιθαλάμια ποιήματα, εξαιτίας των χτυπημάτων της μοίρας που δέχτηκε ο Έκτωρ και η Ανδρομάχη.

⁹¹ βλ. Latacz (2014, 115) και Σκιαδάς (2014, 154).

Ιλιάδας, στο οποίο περιγράφεται η περιφορά και ο ενταφιασμός του Έκτορος, και του αποσπάσματος μας δεν σημαίνουν ότι η ποιήτρια με τη διήγησή της υπαινίσσεται το παραπάνω ομηρικό χωρίο και παραπέμπει στο άτυχο και φρικτό τέλος του γάμου του Έκτορος και της Ανδρομάχης. Αυτό το τέλος ήταν γνωστό στο ακροατήριο, στο οποίο εκτελούνταν η ωδή αυτή. Στην προσπάθειά μας να αναζητήσουμε τους λόγους, που οδήγησαν την ποιήτρια να επιλέξει αυτό το θέμα, πράγμα που θα μας οδηγήσει στον προσδιορισμό του είδους του ποιήματος, δεν πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι ο γάμος αυτού του ζευγαριού μέχρι το τέλος της ζωής του, σε αντίθεση με αυτόν του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμίστρας, του Μενελάου και της Ελένης, του Πηλέα και της Θέτιδας, ήταν αρμονικός, καθώς και οι δύο μέχρι το τέλος της ζωής τους ήταν δεμένοι και πιστοί, πράγμα που τονίζεται και από τον Όμηρο. Πάντως η ερμηνεία του αποσπάσματος θα πρέπει να περιοριστεί στην κατάσταση που περιγράφεται σε αυτό και όχι σε γεγονότα για τα οποία δεν γίνεται κανένας υπαινιγμός ή αναφορά.

Παρόλα αυτά, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τα ποιήματα της Σαφούς ταξινομήθηκαν από τους αλεξανδρινούς φιλόλογους σε εννέα βιβλία. Τα επιθαλάμια ποιήματα συγκεντρώνονται στο ένατο βιβλίο παραδόξως βάσει κοινού χαρακτήρα κι όχι μετρικής ομοιομορφίας, όπως συμβαίνει με τα υπόλοιπα βιβλία, ενώ το απόσπασμα 44 V. αποτελεί το τελευταίο⁹² του δεύτερου βιβλίου με τίτλο «Σαφούς μελών Β».⁹³ Όμως μια τέτοια κατηγοριοποίηση δεν αποκλείει το γεγονός του να συμπεριλάβουμε το εν λόγω απόσπασμα στα επιθαλάμια.⁹⁴

Η ακριβής περίπτωση και ο σκοπός του ποιήματος δεν είναι ξεκάθαρη. Θα μπορούσε να έχει συντεθεί στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου γάμου κάποιου κοριτσιού αριστοκρατικής καταγωγής από τον κύκλο της Σαφούς, προκειμένου να συγκριθεί με το ζεύγος του Έκτορος και της Ανδρομάχης, το οποίο αναδεικνύεται ως το ιδανικότερο ζευγάρι, γιατί παρέμεινε ενωμένο και ευτυχισμένο μέχρι που το χώρισε ο θάνατος. Λιγότερο πιθανό είναι η ποιήτρια με την αναφορά σε αυτό το ζεύγος να υπαινίσσεται

⁹² Το ότι ήταν το τελευταίο απόσπασμα του δεύτερου βιβλίου της Σαφούς μπορεί να αποδειχτεί από τον Αθήναιο 11, 460d.

⁹³ Σχετικά με το ένατο βιβλίο, αυτό δηλαδή των επιθαλάμιων ποιημάτων, λέγεται ότι σε αυτό συγκεντρώθηκαν χορικά άσματα, ενώ σε άλλα βιβλία μονωδικά άσματα. Αυτό επιβεβαιώνει το ότι τα πλασματικά επιθαλάμια ποιήματα (δηλαδή τα μονωδικά άσματα) δεν κατοχυρώθηκαν ανάμεσα στα πραγματικά επιθαλάμια (δηλαδή τα χορικά), όπως συμβαίνει και με το σαπφικό απόσπασμα 44 V., βλ. Λεκατσάς (1938, 20-21).

⁹⁴ βλ. Σκιαδάς (2014, 153) και Tsantsanoglou (2019, 86).

την τραγική του μοίρα, επιθυμώντας να δηλώσει ότι η ευτυχία στον άνθρωπο είναι αβέβαιη.⁹⁵ Όμως, η Σαπφώ εστιάζει στην περιγραφή της λάμψης και του ευφρόσυνου κλίματος που επικρατεί για το επικό ζευγάρι την ώρα του γάμου τους, το οποίο είναι δυνατό να παραλληλίζεται με τον πραγματικό γάμο. Ο μύθος εξυπηρετεί τους καλλιτεχνικούς στόχους της ποιήτριας, μια και πρόκειται για τους γάμους ενός διάσημου ζευγαριού. Με αυτόν τον τρόπο, ο συγκεκριμένος γάμος, για τον οποίο η λυρική ποιήτρια συνέθεσε αυτό το άσμα δεν υποβιβάζεται αλλά εξυψώνεται, επειδή ακριβώς αντικατοπτρίζει τα χαρούμενα συναισθήματα των παρευρισκόμενων. Κατά μια άλλη άποψη, το απόσπασμα μπορεί να προοριζόταν ως ένα τραγούδι γάμου που θα ταίριαζε σε πολλές περιστάσεις γάμων.⁹⁶

Σύμφωνα με αρχαιολογικές έρευνες, κατά την αρχαϊκή εποχή η πιο συνηθισμένη σκηνή που απεικονιζόταν στα αγγεία από μία γαμήλια τελετή ήταν αυτή της πομπής του ζευγαριού στο νέο τους σπίτι είτε ως πεζοί είτε επάνω σε ένα όχημα. Σε αυτά ο γαμπρός οδηγεί τη νύφη στη νέα τους κατοικία. Κάτι τέτοιο ήταν εξαιρετικά σημαντικό, αφού με αυτόν τον τρόπο επικυρωνόταν ο γάμος από την κοινωνία, η οποία μετείχε στον συγκεκριμένο εορτασμό. Οι συμπολίτες του ζεύγους είχαν την ευκαιρία να εκφράσουν τη χαρά τους για το γάμο και τις ευχές τους στο νιόπαντρο ζευγάρι. Αν οι νεόνυμφοι ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, τότε η περιγραφή της πομπής θα αποτελούσε δείγμα πολυτέλειας και μεγαλοπρέπειας. Με την περιγραφή μιας λαμπρής γαμήλιας τελετής, στην οποία συμμετέχουν όλοι οι κάτοικοι της Τροίας, η Σαπφώ καταφέρνει επιτυχώς να υψώσει και να εξυμνήσει τη συγκεκριμένη γαμήλια πομπή, στην οποία συμμετέχει όλη η κοινότητα της Μυτιλήνης.

Παρά λοιπόν τον επικό μανδύα που περιβάλλει το απόσπασμα, αισθητικά το ποίημα ταιριάζει με ό,τι θα περιμέναμε να έχει συνθέσει μια γυναίκα με τη λυρική ισχύ της Σαπφούς. Η γυναικεία της αισθαντικότητα και η γυναικεία οπτική γωνία όσον αφορά στην επιλογή των στιγμιότυπων και την περιγραφή της κατάστασης, είναι ορατές.⁹⁷ Επιπλέον, η δύναμη του ποιήματος εντοπίζεται όχι τόσο στη δραματική αφήγηση, όπως συμβαίνει στα ομηρικά έπη, αλλά στην προσεγμένη εικονογραφία. Η Σαπφώ δεν περιγράφει ηρωικές και μεγαλοπρεπείς πράξεις ανδρών, όπως γίνεται στην

⁹⁵ βλ. Tsomis (2001, 244).

⁹⁶ βλ. Lardinois και Rayor (2014, 112) και Reynolds (2001, 31).

⁹⁷ βλ. Tsantsanoglou (2019, 328).

περίπτωση του Ομήρου, αλλά τη λάμψη και την τελειότητα μιας τελετής. Τα γαμήλια δώρα γίνονται με τη λάμψη τους σημαντικότερα από τις πράξεις, και, στην συνέχεια, έπονται ακουστικές και οσφρητικές εικόνες. Τα τραγούδια, τα μουσικά όργανα και οι ευωδίες δημιουργούν αισθητικές και οσφρητικές απολαύσεις. Η Σαπφώ χρησιμοποιεί, για να περιγράψει την τελετή, επιλεγμένα στιγμιότυπα, που αντανακλούν χρώμα, κίνηση και λάμψη. Συνεπώς, εδώ συναντάμε τη Σαπφώ, όπως την έχουμε γνωρίσει από τα υπόλοιπα ποιήματά της.

Κεφάλαιο 4^ο

Η μορφή της Ανδρομάχης στον Ευριπίδη

4.1. Η Ανδρομάχη στην *Ανδρομάχη* του Ευριπίδου

Ο Ευριπίδης προσεγγίζει την μορφή της Ανδρομάχης σε δύο τραγωδίες του, στις *Τρωάδες* και στην *Ανδρομάχη*. Μολονότι, όσον αφορά στην εξέλιξη του μύθου η μορφή της Ανδρομάχης στις *Τρωάδες* προηγείται αυτής της τραγωδίας *Ανδρομάχη*, θα εξεταστεί πρώτα η *Ανδρομάχη*, διότι η διδασκαλία της προηγείται χρονικά από αυτή των *Τρωάδων*.

Στην *Ανδρομάχη* του Ευριπίδου, που χρονολογείται περί το 425 π.Χ. και αποτελεί ένα από τα πιο επεισοδιακά ευριπίδεια έργα, δραματοποιείται η τραγική μοίρα της Ανδρομάχης μετά το τέλος του Τρωικού Πολέμου και την πτώση της Τροίας από τους Αχαιούς, αφού η ζωή της αλλάζει ολοκληρωτικά με τον θάνατο του αγαπημένου της Έκτορος. Από την πρώτη της εμφάνιση στην *Ιλιάδα*⁹⁸, η Ανδρομάχη συνιστά ένα από τα πιο σπαρακτικά⁹⁹ σύμβολα λόγω της απώλειας του συζύγου της, που προκλήθηκε από τον πόλεμο, και ο ρόλος της καθορίζει την αντίθεση ανάμεσα στις σφαίρες του πολέμου και ειρήνης αλλά και των ανδρών και γυναικών.¹⁰⁰

Ενώ στις *Τρωάδες*, όπως θα διαπιστωθεί στην επόμενη υπονενότητα, προβάλλεται εξίσου η μητρική και η συζυγική ιδιότητα της Ανδρομάχης, στην *Ανδρομάχη* κυριαρχεί ο ρόλος της ως μητέρας, διότι εκείνη έχει θέση παλλακίδας και σκλάβας. Εκείνη ζει πλέον ως παλλακίδα του Νεοπτόλεμου, έχοντας αποκτήσει μαζί του έναν γιο, τον Μολοσσό. Επομένως, δεν ήταν εφικτό να προβληθεί η συζυγική της ιδιότητα, αφού η Ανδρομάχη έρχεται σε δεύτερη μοίρα ως πρότυπο αφοσιωμένης συζύγου.¹⁰¹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν ανατρέχει στο παρελθόν της ως συζύγου του Έκτορα, θρηνώντας γι' αυτόν και αναπολώντας στιγμές του οικογενειακού βίου.

Η Ανδρομάχη, λοιπόν, είναι ένα από τα θύματα του Τρωικού Πολέμου, οι συνέπειες του οποίου δεν έχουν λήξει αλλά ασκούν ακόμη έντονη επίδραση κυρίως στην ζωή των

⁹⁸ πβ. Ομ. *Ιλ.* 6.398 κ.ε.

⁹⁹ Η ιστορία της Ανδρομάχης θεωρήθηκε ως η πιο τραγική ιστορία πόνου, βλ. Kuntz (1993, 69).

¹⁰⁰ βλ. Allan (2000, 14).

¹⁰¹ βλ. Fantham (1982, 269).

ηττημένων αλλά και των νικητών.¹⁰² Στο έργο, λοιπόν, υποδουλώνεται, έπειτα από την κατανομή των λαφύρων, σε έναν τόπο κοντά στην Φθία και στα Φάρσαλα (Ευρ. *Ανδρ.* 16) ως παλλακίδα κάτω από την εξουσία του Νεοπτόλεμου, που είναι ο γιος του φονιά του συζύγου της. Παραμένει καταναγκαστικά σε μια σχέση που δεν συνάπτεται με την δική της βούληση (Ευρ. *Ανδρ.* 12-15, 36-38). Ο Νεοπτόλεμος έχει, παράλληλα, μια νόμιμη Ελληνίδα σύζυγο, την Ερμιόνη, το μονάκριβο παιδί του Μενέλαου και της Ελένης (στ. 29-30). Σε αντίθεση με την Ανδρομάχη, στην οποία η ανεπιθύμητη ένωση με τον Νεοπτόλεμο έχει χαρίσει έναν γιο, τον Μολοσσό¹⁰³, μια πηγή ασφάλειας και ελπίδας για το μέλλον (στ. 24-25), η Ερμιόνη παραμένει άτεκνη (στ. 32-33).¹⁰⁴

Στον εναρκτήριο μονόλογό¹⁰⁵ της η Ανδρομάχη εμφανίζεται να καταφεύγει για ικεσία¹⁰⁶ στον βωμό της Θετίδος¹⁰⁷, της συζύγου του Πηλέα, για να προστατευτεί από την Ερμιόνη και τον Μενέλαο. Εκεί ελεεινολογεί την μεταστροφή της μοίρας της (στ. 1-15), καθώς βυθίστηκε από το ένδοξο παρελθόν προς τον ξεπεσμό λόγω του θανάτου του Έκτορος και του Αστυάνακτα¹⁰⁸ αλλά και της κατάληξής της ως λαφύρου του Νεοπτόλεμου. Γενικότερα, η Ανδρομάχη προσπαθεί να αποδεχτεί τη δυστυχία της. Παρουσιάζεται αφοσιωμένη και πιστή στον Έκτορα¹⁰⁹ και είναι προστατευτική απέναντι στους γιους της. Ο ρόλος της ως συζύγου και μητέρας καθόρισε ριζικά την ύπαρξή της και γι' αυτό εκείνη ανακαλεί συνεχώς το ευτυχισμένο της παρελθόν, αφού οι δεσμοί της με αυτό ήταν πολύ ισχυροί, φέρνοντάς το σε αντιδιαστολή με το καταραμένο παρόν ως σκλάβας στο ανάκτορο του Νεοπτόλεμου, γιου του φονιά του

¹⁰² βλ. Ιακώβ (1996, 360).

¹⁰³ Ο Ευριπίδης επέλεξε για το οδυνηρό αποτέλεσμα τον Μολοσσό ως γιο του Νεοπτόλεμου και της Ανδρομάχης, τον μοναδικό απόγονο της ένωσής τους (*ὄς δ' ἔστι παῖς μοι μόνος*, στ. 47). Το μοτίβο του μονάκριβου γιου, επιπλέον, αντανακλάται και στους ιλιαδικούς λόγους της Ανδρομάχης (πβ. Ομ. *Ιλ.* 6.476-81, 22. 484-507, 24.732-8).

¹⁰⁴ Η συρραφή διαφορετικών ιστοριών είναι χαρακτηριστικό του Ευριπίδη, βλ. Allan (2000, 17-8).

¹⁰⁵ Ο Ευριπίδης συνήθως δεν βάζει τους πρωταγωνιστές του έργου να ομιλούν στον πρόλογο, για να διατηρήσει αυτό το σημείο απαλλαγμένο από το πάθος και το συναίσθημα, βλ. Allan (2000, 53).

¹⁰⁶ Οι σκηνές ικεσίας στον πρόλογο, που πραγματοποιούνται από αβοήθητα θύματα, είναι μια προσφιλή επιλογή για τον Ευριπίδη, πβ. *Ηρακλείδες*, *Ικέτιδες*, *Ελένη*, βλ. Allan (2000, 50).

¹⁰⁷ Σύμφωνα με την Τζουμάνη (2018, 51), μεταξύ της θεάς Θετίδος και της θνητής Ανδρομάχης εντοπίζονται μερικά κοινά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, αμφότερες έχουν συνάψει έναν γάμο, χωρίς αυτός να είναι στην δική τους βούληση, αλλά και οι σχέσεις που έχουν δημιουργήσει αποτέλεσαν αφορμή για έριδες. Ακόμη, οι γιοι τους υπήρξαν θύματα του Τρωικού Πολέμου.

¹⁰⁸ Στην *Ανδρομάχη* η δολοφονία του Αστυάνακτα δεν αποδίδεται ευθέως στον Νεοπτόλεμο. Η σιωπή της Ανδρομάχης σχετικά με την ταυτότητα του δολοφόνου του Αστυάνακτα στην εναρκτήρια περιγραφή της είναι αξιοσημείωτη (στ. 9-10), βλ. Allan (2000, 26).

¹⁰⁹ Η Ανδρομάχη πολύ συχνά επικαλείται και ανακαλεί στην μνήμη της την ιλιαδική της σχέση με τον αγαπημένο της σύζυγο, τον Έκτορα (πβ. Ευρ. *Ανδρ.* 8-9, 106-7, 222, 399-400, 523-5).

συζύγου της.¹¹⁰ Αν και στον στίχο 1 αναφέρει ως γενέτειρα της την ασιατική Θήβα, από την οποία αναχώρησε με πλουσιοπάροχα προικιά¹¹¹, ωστόσο, δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην μετέπειτα ζωή της στην Τροία, αφού εκείνη παντρεύτηκε τον Έκτορα, ο οποίος καθορίζει την κοινωνική της υπόσταση (στ. 3-5).¹¹² Οι όροι *δοθεῖσα* και *παιδοποιός* (στ. 4) την χαρακτηρίζουν ως νόμιμη σύζυγο και ως μητέρα αρσενικών παιδιών.¹¹³ Ενώ τώρα εκείνη και ο γιος της βρίσκονται σε κατάσταση κινδύνου είναι σαν να επικαλείται τον νεκρό Έκτορα για να την γλιτώσει από τον θάνατο, παρόλο που αυτός που βρίσκεται εν ζωή και μπορεί να την σώσει είναι ο Νεοπτόλεμος. Η Ανδρομάχη θέτει συχνά το θέμα της τραγικής της μετάπτωσης από βασίλισσας σε σκλάβας¹¹⁴, αφού πλέον είναι η πιο δυστυχισμένη όλων (στ. 6). Κατά τον Allan (2000, 94), ο Ευριπίδης, σε μια προσπάθεια για καινοτομία, φαίνεται ότι χτίζει τον χαρακτήρα της Ανδρομάχης από έναν συγκερασμό παραδοσιακών επικών στοιχείων αλλά και εφευρετικότητας. Τα βασικά χαρακτηριστικά της Ανδρομάχης, όπως αυτά αναφέρονται στον Όμηρο, έχουν διατηρηθεί και η ποικιλομορφία της στο ευριπίδειο έργο είναι σαν ένα είδος αναζωογόνησης ενός αρχετύπου. Αυτό εξάλλου είναι φανερό από την αναφορά της Ανδρομάχης από την αρχή κιόλας του μονολόγου στο ευτυχισμένο οικείο παρελθόν της ως αγαπημένης συζύγου και μητέρας, πράγμα που επισημαίνει εμφαντικά και αντικατοπτρίζει αντίστροφα την μη οικεία θέση της ως δούλης στο πλευρό του Νεοπτόλεμου. Η παροντική της ιδιότητα ως παλλακίδας του Νεοπτόλεμου θέτει τις παραδοσιακές αρετές της σε ένα ανοικείο πλαίσιο.¹¹⁵ Συνεπώς, η αντίθεση ανάμεσα στο παρελθόν της Ανδρομάχης και στο παρόν της αποτελεί κεντρικό θέμα της δράσης.

Επιπρόσθετα, η Ανδρομάχη κάνει λόγο για τον φθόνο, τις κατηγορίες και το σχέδιο εκδίκησης της Ερμιόνης (στ. 29-42), η οποία την καταδιώκει, επιθυμώντας να σκοτώσει εκείνη και τον γιο της, με την συμβολή του πατέρα της, του Μενελάου. Η ζηλότυπη Ερμιόνη είναι αυτή που κατηγορεί την Ανδρομάχη για την χρήση μυστικών φίλτρων (*φαρμάκοις κεκρυμμένοις*, στ. 32) με σκοπό δήθεν να παρεμποδίσει τη γονιμότητά της

¹¹⁰ βλ. Κουλιούρη (2013, 9).

¹¹¹ πβ. στ. 8-10 του σαπφικού αποσπάσματος 44 V.

¹¹² Η απουσία αναφορών που σχετίζονται με την καταγωγή και την οικογένεια της Ανδρομάχης ίσως να γίνεται λόγω της γνώσης αυτών από την *Ιλιάδα* εκ μέρους των θεατών ή πιο πιθανόν επειδή ο Ευριπίδης επιδιώκει να εστιάσει στην ολοκληρωτική αφοσίωση της Ανδρομάχης στον Έκτορα, βλ. Κουλιούρη (2013, 12).

¹¹³ Σύμφωνα με τον Stevens (2009, 98), ο όρος *παιδοποιός* διαχωρίζει την νόμιμη σύζυγο από τις παλλακίδες και τις εταίρες.

¹¹⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι όροι *δούλη* (Ευρ. *Ανδρ.* 12) και *σύνδουλος* (Ευρ. *Ανδρ.* 64).

¹¹⁵ βλ. McClure (1999, 169) και Allan (2000, 93-4).

και να προκαλέσει το μίσος και την απόρριψη του Νεοπτόλεμου.¹¹⁶ Ωστόσο, ο γάμος του Νεοπτόλεμου δεν έχει καμία σχέση με την Ανδρομάχη, που είναι αιχμάλωτη και παλλακίδα του, όμως διώκεται άδικα από την Ερμιόνη. Παράλληλα, η Ανδρομάχη με προνοητικότητα έχει απομακρύνει τον γιο της από το ανάκτορο. Πρόκειται για μία πράξη που διεξάγεται καθαρά από μητρικό ένστικτο, αφού η ζωή την έχει διδάξει ότι η μοίρα μιας σκλάβας καθώς και του παιδιού της είναι αβέβαιη. Εκείνη για την ζωή του, αλλά νιώθει αβοήθητη, καθώς και ο Νεοπτόλεμος απουσιάζει λόγω του ταξιδιού του στους Δελφούς, για να ζητήσει συγχώρεση από τον Απόλλωνα που παλιότερα είχε υβρίσει ως υπαίτιο του θανάτου του πατέρα του (στ. 49-55).

Στους στίχους 55-166 μιλά μια θεράπαινα. Η εισαγωγική προσφώνηση *δέσποινα* (στ. 56) και η αναδρομή της πίσω στα χρόνια της Τροίας (στ. 56-59) καθιστά φανερό ότι εκείνη ήταν παλιά δούλη της Ανδρομάχης στα ανάκτορα της Τροίας. Με αυτόν τον τρόπο εντείνεται το πάθος για την τραγική μετάπτωση της κατάστασης της Ανδρομάχης και η αναφορά στον παλιό τίτλο επαληθεύει την αριστοκρατική καταγωγή και ζωή της.¹¹⁷ Η θεράπαινα καταφθάνει φέρνοντας νέα για τις εξελίξεις στη συνωμοσία εναντίον του γιου¹¹⁸ της Ανδρομάχης και συμβουλεύοντάς την να φυλαχτεί (στ. 60-63, 68-69). Πλέον η θέση των δύο γυναικών έχει εξισωθεί και η Ανδρομάχη επικαλείται σκόπιμα με επινοητικότητα και αποφασιστικότητα την ισότιμη θέση μεταξύ της ίδιας και της πρώην δούλας της, ώστε να εξασφαλίσει την βοήθειά της (στ. 64-67).¹¹⁹ Όταν ακούει τα νέα, η Ανδρομάχη παρομοιάζει την Ερμιόνη και τον Μενέλαο με ένα ζεύγος ορνίων, μια εικόνα που αποτυπώνει την δειλία τους, καθώς τολμούν να ενεργούν μόνο όταν ο Νεοπτόλεμος απουσιάζει κι όταν το θύμα τους είναι ανυπεράσπιστο (στ. 74-6). Στον στ. 81 πληροφορούμαστε ότι η Ανδρομάχη έχει στείλει πολλούς αγγελιαφόρους στον Πηλέα για να του ζητήσει βοήθεια αλλά οι μάταιες προσπάθειές τους ενισχύουν την δυσχέρεια της κατάστασής της και την ανάγκη για την παρούσα συνάντηση με την

¹¹⁶ Το άγχος για την γονιμότητα και την αναπαραγωγή είναι ένα κοινό θέμα στην ελληνική λογοτεχνία και όταν περιγράφεται από ανδρικής σκοπιάς, επηρεάζεται από ανησυχίες σχετικά με τη γυναικεία γονιμότητα και σεξουαλική πίστη των συζύγων. Ευθύνη για στειρότητα και αποτυχία κατά τον τοκετό συνήθως αποδίδεται στη γυναίκα. βλ. Cole (2004, 148) και Stratton (2007, 79).

¹¹⁷ βλ. Allan (2000, 54).

¹¹⁸ Η απειλή για τον δεύτερο γιο της Ανδρομάχης, τον Μολοσσό, θυμίζει την βία των Ελλήνων εναντίον των Τρώων. Βέβαια, η δολοφονία του παιδιού στην συγκεκριμένη περίπτωση με το πρόσχημα ότι αποτελεί μελλοντική απειλή για τους Έλληνες είναι περίπλοκη λόγω της μεικτής καταγωγής του. Ο Μολοσσός έχει Έλληνα πατέρα, τον Νεοπτόλεμο, αλλά η ζωή του απειλείται από Έλληνες. , βλ. Allan (2000, 16-9).

¹¹⁹ βλ. Torrance (2005, 44).

θεράπαινα. Η σκλάβα εν τέλει συμφωνεί να προσπαθήσει να ενημερώσει τον Πηλέα, αφού η Ανδρομάχη, προκειμένου να την πείσει, επικαλέστηκε την βοήθεια προς τους φίλους (στ. 87-8), παρόλο που στην αρχή η θεράπαινα ήταν διστακτική για να μην κινδυνεύσει (στ. 84, 86). Η Ανδρομάχη καταρρακωμένη από τα νέα για τις προθέσεις των Σπαρτιατών ξεσπά σε μοιρολόγια με γενικές αναφορές για την ζωή και τον θάνατο (στ. 90-116). Τότε στην ελεγεία της ανακαλεί και πάλι τις μνήμες του παρελθόντος, αναλογιζόμενη τις άγριες συνέπειες του Τρωικού Πολέμου και το ριζικό της εξαιτίας της Ελένης (στ. 103-114). Στους στίχους 114-6 η Ανδρομάχη θρηνεί και αγκαλιάζει το άγαλμα της θεάς, αφού έχει ανάγκη από θεϊκή προστασία. Η απόγνωσή της έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε ικετεύει την μητέρα αυτού που σκότωσε τον σύζυγό της. Ο χορός στην πάροδο (στ. 117-146) δείχνει να την συμπονά αλλά την συμβουλεύει να εγκαταλείψει το ιερό και να υπομείνει τη μοίρα της ως ξένης σκλάβας.

Η Ανδρομάχη εξακολουθεί να δέχεται επίθεση από το σπίτι του Ατρέα, αλλά αυτήν την φορά η επίθεση προέρχεται από την γυναικεία πλευρά, από την Ερμιόνη. Συγκεκριμένα, στους στίχους 147-80 του πρώτου επεισοδίου εμφανίζεται πια η Ερμιόνη να ομιλεί με υπεροψία για τα εκλεκτά ενδύματα και τα κοσμήματα που έχει φέρει ως προίκα από την Σπάρτη, καθώς, επίσης επισημαίνει την ελευθερία της έναντι στην δουλεία της Ανδρομάχης (στ. 147-57). Η αναφορά της Ερμιόνης στα γαμήλια δώρα της έρχεται σε αντίθεση με τον προηγούμενο λόγο της Ανδρομάχης, η οποία αναπολούσε το γαμήλιο ταξίδι της με τον Έκτορα από την Θήβα στην Τροία με πολυτελή χρυσά προικιά (στ. 1-3). Η Ερμιόνη με τα λόγια της προσπαθεί να διαφοροποιηθεί από την βάρβαρη σκλάβα αλλά η ανάμνηση της Ανδρομάχης για το παρελθόν της δίνει έμφαση στην κοινή τους θέση ως βασίλισσες γυναίκες. Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο γυναικών ως προς την εμφάνισή τους συμβολίζει την παρούσα κοινωνική τους κατάσταση και αντιτίθεται με την ηθική τους υπόσταση. Η Ανδρομάχη, η βάρβαρη παλλακίδα, είναι συμπαθής και συγκαταβατική προς τον αφέντη της, τον Νεοπτόλεμο, σε αντίθεση με τη νόμιμη σύζυγό του, την Ερμιόνη. Ωστόσο, η Ερμιόνη αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ατεκνίας της και τον γάμο της ως αποτυχία και αυτό την ωθεί στο να δίνει συνεχώς έμφαση στην θέση της ως νόμιμης συζύγου, πράγμα που φανερώνει την ανασφάλειά της (στ. 155-58). Η ασυμφωνία μεταξύ της παρελθοντικής ευδαιμονίας της Ανδρομάχης και της παρούσας καταστροφικής της κατάστασης ενισχύει την αντιπάθειά των θεατών έναντι της

απερίσκεπτης κατάχρησης εξουσίας της Ερμιόνης.¹²⁰ Στην συνέχεια, η Ερμιόνη δηλώνει ότι με τη χρήση φαρμάκων (*φαρμάκοισι*, στ. 157) η Ανδρομάχη την έκανε άκαρπη και μισητή στον σύζυγό της. Μάλιστα ισχυρίζεται ως αυτονόητο ότι οι βάρβαρες γυναίκες χρησιμοποιούν τα βότανα, προκειμένου να ενδυναμώσουν τα μάγια τους (στ. 157-160). Στο σημείο αυτό ο Ευριπίδης αναπτύσσει το στερεότυπο της επικίνδυνης ξένης γυναίκας που καταφεύγει στην μαγεία λόγω ζήλιας ή ανταγωνισμού. Αν αναλογιστούμε το γεγονός ότι η Ερμιόνη είναι Σπαρτιάτισσα, με την οποία η Αθήνα βρίσκεται σε πόλεμο, και είναι, επίσης, η κόρη της Ελένης, της υπαίτιας του Τρωικού Πολέμου, ο Ευριπίδης στο πρόσωπό της παρουσιάζει ένα σύνολο πολιτιστικών στερεοτύπων, προκειμένου να αποδείξει τις πεποιθήσεις του αναφορικά με την γυναικεία αρετή και την συζυγική αρμονία, χαρακτηριστικά από τα οποία διακατέχεται η Ανδρομάχη.¹²¹ Τέλος, η Ερμιόνη υπενθυμίζει στην Ανδρομάχη ότι κανείς δεν μπορεί να την γλυτώσει από τον θάνατο. Παράλληλα, θίγει και πάλι το ζήτημα της βαρβαρικής της καταγωγής, χαρακτηρίζοντάς την ως μια απολίτιστη που πλάγιασε με τον άνθρωπο που ο πατέρας του φόνευσε τον άντρα της.

Παίρνοντας τον λόγο η Ανδρομάχη σκέφτεται μήπως δεν ξεστομίσει όλα αυτά που έχει κατά νου αλλά μετά αναλογίζεται ότι ενδεχομένως η σιωπή να είναι πιο επικίνδυνη (στ. 183-191). Με την χρήση λογικών επιχειρημάτων προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες που εισακούονται εις βάρος της από την Ερμιόνη, απεικονίζοντας τον παραλογισμό των υποτιθέμενων σχεδίων της Ερμιόνης. Στους αμέσως επόμενους στίχους παραθέτει μια σειρά από ρητορικές ερωτήσεις, σκοπεύοντας να αποδείξει ότι δεν είχε κανέναν απολύτως λόγο να επιβουλευτεί την Ερμιόνη (στ. 192-204).¹²² Τα ερωτήματα της Ανδρομάχης σχετίζονται με τον γάμο, την νεότητα, το γυναικείο σώμα, την αναπαραγωγή, την κληρονομιά και την αντίθεση της Ελλάδας και της Τροίας. Η Ανδρομάχη είναι μια σκλάβα πλέον και έχει χάσει τα νιάτα της αλλά και την ένδοξη ζωή της. Παράλληλα, η Ανδρομάχη συνεχώς εστιάζει στο νεαρό της ηλικίας της Ερμιόνης (στ. 184-5, 192), καθώς αυτός είναι ένας παράγοντας που σχετίζεται με την ανωριμότητα της. Συμπληρώνει τα λεγόμενά της αναφέροντας πως η δυστυχία της και τα προβλήματα στον συζυγικό δεσμό της Ερμιόνης με τον Νεοπτόλεμο θα πρέπει να αναζητηθούν στην υπερφίαλη συμπεριφορά της κι όχι στα μαγικά φίλτρα και στις

¹²⁰ βλ. Allan (2000, 58-9).

¹²¹ βλ. Stratton (2007, 79).

¹²² βλ. Stevens (2009, 151).

γητιές (στ. 205-8). Οι γυναικείες αρετές, κι όχι η εξωτερική εμφάνιση, με την οποία φάνηκε να έχει εμμονή η Ερμιόνη (στ. 147 κ.ε.), είναι αυτές που εξασφαλίζουν την αρμονία στον βίο μεταξύ των συζύγων. Επιθυμώντας να αιτιολογήσει την δυσαρέσκεια του Νεοπτόλεμου προς την Ερμιόνη, η Ανδρομάχη της αναφέρει ότι επαινεί συνεχώς το πατρικό της, απαξιώνοντας τα κατορθώματα του Αχιλλέα αλλά και την Σκύρο ως τιποτένια, στην οποία ανατράφηκε ο Νεοπτόλεμος (στ. 209-14). Επιπλέον, προκειμένου να νουθετήσει την Ερμιόνη όσον αφορά στη ζηλοφθονία της (στ. 215-221), επεξηγεί την αφοσίωση της ίδιας και επικαλείται την υποτακτική και διαλλακτική στάση που διατήρησε ως σύζυγος του Έκτορος (στ. 222-28), υποστηρίζοντας μια ουσιαστικά ανδρική ιδεολογία που θέλει την γυναίκα υποταγμένη.¹²³ Συγκεκριμένα, αυτή με ακραία ανοχή και υιοθετώντας φιλελεύθερη στάση όχι μόνο υπέμενε τις εξωσυζυγικές σχέσεις του αλλά και θήλαζε τα νόθα παιδιά του. Με αυτόν τον τρόπο, η Ανδρομάχη ίσως να προσπαθεί να προκαλέσει το έλεος της Ερμιόνης προς τον Μολοσσό. Επιπλέον, με τον όρο *μαστόν* (στ. 224) προβάλλεται η Ανδρομάχη ως μητρική φιγούρα σε αντίθεση με την Ερμιόνη.¹²⁴ Η υπερβολή εδώ με την γυναικεία ανοχή στην συζυγική απιστία ενδεχομένως να αποτελεί ευρηματική προσαρμογή από τον ίδιο τον Ευριπίδη ενός ομηρικού χωρίου, σχετικά με παρόμοια συμπεριφορά μίας άλλης συζύγου, της Θεανούς, η οποία για χάρη του συζύγου της ανέθρεψε τα νόθα της τέκνα¹²⁵. Η καινοτομία του Ευριπίδη, που περιγράφει την ανεκτική στάση της Ανδρομάχης προς τις εξωσυζυγικές σχέσεις του Έκτορος, προξενεί έκπληξη, μα δεν ανατρέπει την επική της εικόνα, αφού δεν πρόκειται για ρεαλιστικό στοιχείο ούτε αποσκοπεί στο να καταρρίψει την συμπάθειά μας για το πρόσωπο της Ανδρομάχης. Κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό για την παρούσα σκηνή, αφού σκοπός είναι να τονιστεί η αντίθεση στο ήθος των δύο γυναικών και στις αντικρουόμενες αντιλήψεις τους σχετικά με την γυναικεία αρετή. Απλώς, ο Ευριπίδης με τολμηρό τρόπο έχει αναδιατυπώσει την ομηρική εικόνα της συζυγικής σχέσης του Έκτορος και της Ανδρομάχης, η οποία συνιστά μια ακραία μορφή ιδανικής συζύγου, με σκοπό να αποδειχτεί η συζυγική αρετή της Ανδρομάχης κι όχι για να διαταραχτεί η υποδειγματική τους σχέση ή η επική της εικόνα ως πιστής συζύγου και υπόδειγμα χήρας. Έτσι, η Ανδρομάχη χαρακτηρίζεται

¹²³ Σε πολλές παραδοσιακές κοινωνίες οι περισσότεροι καταπιεσμένες γυναίκες αυτές που υποστηρίζουν πατριαρχικές αντιλήψεις, βλ. Allan (2000, 182).

¹²⁴ Για την πολυποίκιλη λειτουργία των λόγων της Ανδρομάχης στους στ. 222-27, βλ. Κουλιούρη (2013, 11).

¹²⁵ πβ. Ομ. *Ιλ.* 5.70-71 και βλ. Lloyd (1994, 6-9).

από την ευρηματικότητα και την ρητορικότητα των λεγομένων της, καθώς έχει την ικανότητα και χρησιμοποιεί υπέρ της τις κοινωνικές πιέσεις αφορούν στην γυναικεία συμπεριφορά.¹²⁶ Ισχυρίζεται μάλιστα ότι η απιστία από μεριάς του συζύγου είναι προτιμότερη από την ζωή μιας ανύπαντρης γυναίκας. Στο τέλος αυτών, η Ανδρομάχη θέτει ως παράδειγμα προς αποφυγήν την συμπεριφορά της μητέρας της Ερμιόνης (στ. 229-31). Ο χορός στους στίχους 232-3 συμβουλεύει την Ανδρομάχη να είναι μετρημένη στα λεγόμενά της.

Το πρώτο επεισόδιο φτάνει στο τέλος του με μια στιχομυθία μεταξύ των δύο γυναικών (234-73), οι οποίες για άλλη μια φορά λογομαχούν, εκτοξεύοντας κατηγορίες, απειλές και προκλητικές προσβολές, που διαφωτίζουν τον αντίθετό τους χαρακτήρα. Η Ανδρομάχη παραδέχεται ότι όλες οι γυναίκες δίνουν προτεραιότητα στα ερωτικά προβλήματα τους, αλλά επαινεί μόνο εκείνες που συμμορφώνονται σιωπηλά, όπως εξάλλου πράττει και η ίδια (στ. 238-42). Επιπλέον, η Ανδρομάχη ζητά από την Ερμιόνη να εγκαταλείψει τα δόλια σχέδιά της. Ωστόσο, τα λόγια της την εξοργίζουν περισσότερο και απροκάλυπτα πλέον δηλώνει πως σκοπεύει να την σκοτώσει (στ. 245, 255, 257). Η Ανδρομάχη της υπενθυμίζει ότι τις βλέπει και τις ακούει η θεά Θέτιδα (τ. 246). Η Ερμιόνη ανταπαντά ότι η Θέτις είναι οργισμένη με τους Τρώες επειδή σκότωσαν τον Αχιλλέα (στ. 247) και η Ανδρομάχη της αντιμιλά πάλι αναφέροντας πως αιτία του φόνου ήταν η μητέρα της (στ. 248), η Ελένη. Καθώς η Ερμιόνη φεύγει για να επιστρέψει στο σπίτι, απειλεί την Ανδρομάχη, αποσκοπώντας στο να την διώξει από τον βωμό της Θέτιδος, στο οποίο εκείνη βρήκε καταφύγιο (στ. 261-5). Λαμβάνοντας υπόψιν όσα γνωρίζουμε ήδη για την απόπειρα της Ανδρομάχης να κρύψει τον Μολοσσό (στ. 47-48), η απειλή της Ερμιόνης εντείνει την αβεβαιότητά μας σχετικά με τη μοίρα του παιδιού. Αφού η Ερμιόνη έχει αποχωρήσει από την σκηνή (στ. 268), με μια σύντομη ομιλία η Ανδρομάχη παρουσιάζεται ως πρότυπο καλής μητέρας και συζύγου και κατηγορεί προκλητικά τις κακές γυναίκες με την αναφορά ότι δεν υπάρχει φάρμακο γι' αυτές (στ. 269-273).

Καταληκτικά, το πρώτο επεισόδιο είναι διαρθρωμένο με δύο διαφορετικές ρήσεις, ενώ δίνεται η ευκαιρία να γνωρίσουμε δια μέσου του λόγου το άτομο που είναι υπαίτιο για την απελπισμένη κατάσταση της Ανδρομάχης αλλά και το πόσο μπορεί να

¹²⁶ Με αφορμή την σύγκρουση μεταξύ των δύο γυναικών ο Ευριπίδης διερευνά το θέμα των κοινωνικών πιέσεων και στερεοτύπων στις γυναίκες της τότε εποχής, βλ. Allan (2000, 189).

διαφέρουν δύο ανθρώπινοι χαρακτήρες. Το περιεχόμενο των λόγων της Ανδρομάχης και της Ερμιόνης, που μάλιστα φανερώνει και την προσωπικότητά τους, μας ωθεί στο να επιδεικνύουμε αμέριστη συμπάθεια στο πρόσωπο της Ανδρομάχης.¹²⁷

Το δεύτερο επεισόδιο μπορεί να θεωρηθεί ως ένας αγώνας λόγων μεταξύ του Μενελάου και της Ανδρομάχης. Ο Μενέλαος βρίσκεται έξω από τον βωμό της Θέτιδος μαζί με τον ένοπλο ακόλουθό του και με τον γιο της Ανδρομάχης και την εκβιάζει πως αν δεν εξέλθει από το άσυλό της θα σκοτώσει το γιο της.¹²⁸ Ταυτόχρονα, της αναφέρει ότι κατάφερε να εντοπίσει τον Μολοσσό εκεί που τον είχε φυγαδέψει, ενώ καυχείται ότι έχει ξεπεράσει μέχρι και γυναίκες ως προς την ευφύια και την πανουργία (στ. 309-315). Της δίνει τελεσίγραφο ότι θα πρέπει να επιλέξει αν προτιμά να πεθάνει ο Μολοσσός ή εκείνη για όσα έκανε στην κόρη του (316-8). Εκείνη με την σειρά της καταδικάζει με δικανική επιδεξιότητα και με καταγγελτικό ύφος την συμπεριφορά του Μενελάου στους τρεις λόγους της, οι οποίοι είναι μεστοί από συναισθηματική ένταση και καταλήγουν σε καταδίκη των Σπαρτιατών (στ. 319-363, 384-420, 445-463). Η ισχυρή ρητορική της θέτει υπό αμφισβήτηση τα έμφυλα στερεότυπα και εξολοθρεύει τις ανυπόστατες κατηγορίες του Μενελάου γι' αυτήν.¹²⁹

Ο πρώτος λόγος της Ανδρομάχης (στ. 319-363) ξεκινά με μια επισήμανση ότι ορισμένες φορές η φήμη ενός ανθρώπου μπορεί να είναι παραπλανητική και δεν αποκλείεται να έχει αποκτηθεί τυχαία. Με τα λόγια της γίνεται φανερή η αντίθεση μεταξύ της αλήθειας και του ψεύδους, του πραγματικού και του πλασματικού (στ. 319-323) και οι γενικεύσεις αυτές είναι συνυφασμένες με την συμπεριφορά του Μενελάου. Με βάση την παρούσα ανανδρική συμπεριφορά του η φήμη ότι κατέλαβε την Τροία ως στρατηγός των Αχαιών είναι αναξιόπιστη και επιφανειακή (στ. 324-332). Αν εκείνος διαπράξει τον φόνο που σχεδιάζει για την ίδια ή τον γιο της, θα δεχτεί τις συνέπειες των πράξεών του. Συγκεκριμένα, θα ντροπιάσει την φήμη του, θα προκαλέσει τον θυμό του Νεοπτόλεμου, μόλις εκείνος επιστρέψει, αλλά και θα προκαλέσει δυστυχία στην τύχη της Ερμιόνης. Έτσι, η Ανδρομάχη του θέτει μια σειρά από λογικά επιχειρήματα, που σκοπό έχουν να τον μεταπείσουν και να αποδείξουν την αθωότητά της (333-351).¹³⁰

¹²⁷ βλ. Allan (2000, 59).

¹²⁸ Η είδηση για τον θάνατο του Μολοσσού είχε ανακοινωθεί προηγουμένως από την θεράπινα (πβ. 68-9) αλλά πλέον επιβεβαιώνεται έμπρακτα στο δράμα.

¹²⁹ βλ. Allan (2000, 136-7).

¹³⁰ βλ. Τζουμάνη (2018, 54-5).

Στην προσπάθειά της να τον μεταπείσει δεν διστάζει να αναφερθεί στο στερεότυπο που υποστηρίζει ότι το γυναικείο φύλο είναι εκ φύσεως βλαβερό, συγκαταλέγοντας ακόμα και τον εαυτό της μέσα σε αυτό (στ. 352-363). Ο χορός στους στίχους 364-5 της δηλώνει ότι με τα λόγια της ξεπέρασε τα όρια.

Στα παραπάνω λόγια της Ανδρομάχης ο Μενέλαος αφηφά και γλευάζει τα λεγόμενά της, συμπληρώνοντας ότι η άλωση της Τροίας δεν είναι τόσο βαρυσήμαντη όσο η φροντίδα της οικογένειάς του και, συγκεκριμένα, ο ίδιος νοιάζεται μόνον να μην στερηθεί η Ερμιόνη τον σύζυγό της (στ. 366-383). Επιπλέον, εκείνος απορρίπτει την έκκληση της Ανδρομάχης για δίκαιη ακρόαση ενώπιον του Νεοπτόλεμου και επαναλαμβάνει για άλλη μια φορά το τελεσίγραφο του ότι η Ανδρομάχη πρέπει να επιλέξει ανάμεσα στη ζωή της και τη ζωή του γιου της.

Ο δεύτερος λόγος της Ανδρομάχης κατά του Μενελάου (στ. 384-420), που είναι ρητορικά δομημένος, διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από τον πρώτο. Εκείνη αφήνει στην άκρη τα λογικά της επιχειρήματα και πλέον, όντας ανήμπορη να αντιμετωπίσει τον Μενέλαο, θρηνεί με συναισθηματισμό για την παρελθοντική και την παροντική ζωή της. Παραθέτει στον Μενέλαο μια σειρά από ρητορικές ερωτήσεις, που δείχνουν αριστουργηματικά την συναισθηματική της έξαρση (στ. 388-405). Αναφερόμενη στα βάσανα του παρόντος, τονίζει ότι πλάγιασε με τον Νεοπτόλεμο παρά την θέλησή της και χωρίς να ευθύνεται για τον γάμο και τον γιο που γέννησε από εκείνον (στ. 390-96). Όσον αφορά στο παρελθόν της, εκείνης της έλαχε να αντικρύσει τον φρικτό θάνατο του Έκτορος και την καταστροφή της Τροίας, ενώ μετά την διαδέχτηκε η σκλαβιά, πηγαίνοντας ως παλλακίδα στο παλάτι αυτών που ευθύνονται για τον θάνατο του συζύγου της (στ. 397-403). Η ικεσία της αποβαίνει μάταιη και, ενώ έρχεται αντιμέτωπη με το δίλημμα αν θα πεθάνει πρώτα ή ίδια ή αν θα μείνει να δει το παιδί της νεκρό, αναλογίζεται ότι δεν πρέπει να επιτρέψει τον θάνατο του μοναδικού γιου που της απέμεινε. Αποφασίζει, λοιπόν, να θυσιαστεί κι εγκαταλείπει το άσυλό της (στ. 406-420). Η αποχώρησή της διέπεται από ηρωισμό και ευγένεια, καθώς, επίσης, η πληθώρα παρεμφάτων (*σφάζειν, φονεύειν, δεῖν, ἀπαρτῆσαι*, στ. 412) αποδεικνύουν τον εκφυλισμό και την βιαιότητα του Μενελάου.¹³¹ Ο χορός δείχνει οίκτο προς το πρόσωπό

¹³¹ βλ. Allan (2000, 139).

της, πράγμα που τονίζει την βαρβαρότητα του Μενελάου, και προτρέπει τον Μενέλαο να προβεί σε ειρηνική συμφωνία μεταξύ της Ανδρομάχης και της Ερμιόνης (στ. 421-4).

Εν συνεχεία, ο Μενέλαος δίνει εντολή στους φρουρούς του να συλλάβουν την Ανδρομάχη κι έτσι αποδεικνύει εμπράκτως την αναξιοπιστία και την κακοήθειά του (στ. 425-34). Στο πλαίσιο αυτό της φανερώνει ότι την εξαπάτησε και πως αυτή δεν εξασφάλισε την ζωή του γιου της αλλά η Ερμιόνη θα είναι αυτή η οποία θα αποφασίσει για την ζωή του. Ευθύς αμέσως έρχονται σε αντιπαράθεση στην μεταξύ τους στιχομυθία (στ. 435-444). Εκεί η Ανδρομάχη φαίνεται αγανακτισμένη και οργισμένη λόγω της εξαπάτησής της από τον Μενέλαο, ενώ αυτός με τον ωμό κυνισμό και την υποκρισία του φαίνεται σχεδόν περήφανος για τον δόλο του (στ. 436) και δεν διστάζει να αποκαλύψει τον επερχόμενο θάνατο του Μολοσσού (στ. 444). Τότε η Ανδρομάχη αγανακτεί και ξεσπά ενάντια στον κακοήθη Μενέλαο. Στον τρίτο λόγο της στρέφεται κατά των Σπαρτιατών, εκτοξεύοντας σφοδρές κατηγορίες για αυτούς (στ. 445-463). Ισχυρίζεται πως αυτοί είναι μισητοί δεδομένου ότι διαθέτουν διεστραμμένους στοχασμούς, διαπράττουν μηχανοραφίες και δεν διστάζουν να διαπράττουν δολοφονίες (στ. 445-52). Πολύ σύντομα η Ανδρομάχη επανέρχεται περιφρονώντας τους εχθρούς της και δηλώνοντας ότι είναι έτοιμη να ανταμώσει τον θάνατο, ενώ δηλώνει πως δεν φοβάται να τον αντιμετωπίσει εξαιτίας των συμφορών που έχει βιώσει με τον φόνο του Έκτορος (στ. 453-457). Τότε ισχυρίζεται ότι ο Μενέλαος συχνά αναζητούσε καταφύγιο στη θάλασσα, γεγονός που υπογραμμίζει την δειλία του. Αυτός προβάλλει ηρωισμό μόνο όταν ο αντίπαλός του είναι μια γυναίκα (στ. 456-8). Τα τελευταία της λόγια με τις προειδοποιήσεις προς τον Μενέλαο είναι αρκετά προκλητικά, καθώς αναφέρει ότι οι επιτυχίες των εχθρών της μπορεί να είναι προσωρινές και πάντα υπάρχει το ενδεχόμενο ανατροπής της δόξας (στ. 461-3).

Στο τρίτο επεισόδιο η Ανδρομάχη και ο Μολοσσός¹³² οδηγούνται δέσμοι στην σκηνή, καθώς προορίζονται για θάνατο (στ. 494-500). Η Ανδρομάχη και ο γιος της θρηνούν στον σύντομο διάλογό τους για τα δεινά που τους βρήκαν, ενώ ζητούν βοήθεια από τον νεκρό Έκτορα (στ. 508-9, 523-5). Η διάθεσή της φαίνεται να μεταστρέφεται ριζικά και απευθύνει τα τελευταία λόγια προς τον γιο της. Ο Μενέλαος αποκρίνεται

¹³² Ο Ευριπίδης στις τραγωδίες του παρουσιάζει την συμπάθεια που έχει προς τα παιδιά. Άξιο αναφοράς είναι το ότι έβγαζε παιδιά πάνω στην σκηνή. Η καινοτομία του αυτή είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την συμπάθεια την οποία έτρεφε προς τις γυναίκες και τα παιδιά, αλλά, και γενικότερα, προς κάθε καταπιεσμένη και αθώα οντότητα, βλ. Τζουμάνη (2018, 56).

αναφερόμενος για άλλη μια φορά στον θάνατό τους (στ. 515-22). Ύστερα από προτροπή της Ανδρομάχης, ο Μολοσσός εκλιπαρεί μάταια τον Μενέλαο να του χαρίσει τη ζωή, χωρίς να καταφέρει να κάμψει την αναληψία του (στ. 529-44).¹³³

Η κατάσταση ανατρέπεται ολοκληρωτικά με την άφιξη του γέρου Πηλέα από τα Φάρσαλα (στ. 545-6), ο οποίος, όντας πρόθυμος να βοηθήσει την Ανδρομάχη και να της εμπνεύσει ασφάλεια, αναρωτιέται για την αιτία όλων αυτών και κρίνει τον Μενέλαο, που αποφάσισε τον θάνατο δίχως να έχει προηγηθεί δίκη (στ. 547-550). Απευθυνόμενος στην Ανδρομάχη τής ζητά εξηγήσεις και την παρομοιάζει με αμνό επί σφαγήν (στ. 555-8). Εκείνη του εξηγεί τι ακριβώς έχει συμβεί και, πέφτοντας στα γόνατά του, τον ικετεύει να την σώσει και να δώσει τέλος στα βάσανά της (στ. 559-576). Τότε ο Πηλέας διατάζει τους φρουρούς να λύσουν τις αλυσίδες της Ανδρομάχης (στ. 577-8) αλλά ο Μενέλαος παρεμβαίνει και απαγορεύει αυτήν την ενέργεια (στ. 579-80). Οι δύο άνδρες επιδίδονται σε έντονη λογομαχία (στ. 581-9). Έπειτα από την ανώφελη απόπειρα του Μενελάου να αντιδράσει, ο Πηλέας ξεσπά, καυτηριάζοντας τον ανήθικο σπαρτιατικό τρόπο ζωής, ενώ προσάπτει στον Μενέλαο πολλαπλές δολοφονίες, κατηγορώντας τον ότι σκοπεύει να φονεύσει αθώους, όπως παλιά ξεκίνησε τον Τρωικό Πόλεμο για χάρη μιας άπιστης γυναίκας (στ. 605-13). Στην συνέχεια, ο Πηλέας φαίνεται να υπερασπίζεται τα νόθα παιδιά¹³⁴ (στ. 632-8). Η συμπεριφορά του Μενελάου καταδικάζεται κατά παρόμοιο τρόπο¹³⁵ από το στόμα των δύο αντιπάλων του, της Ανδρομάχης¹³⁶ και του Πηλέα. Στους στίχους 645-92 ο Μενέλαος διακηρύσσει μια πολιτική αντίποινων θέλοντας να δικαιολογήσει την δολοφονία της Ανδρομάχης και του γιου της ως ενέργεια για το συμφέρον της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, ο Μενέλαος αναφέρει ότι ο Πηλέας υπερασπίζεται μια βάρβαρη, την Ανδρομάχη, η οποία είναι με έμμεσο τρόπο υπαίτια για τον θάνατο του Αχιλλέα, αλλά και της επιτρέπει να γεννά βάρβαρους απογόνους (στ. 649-71). Μάλιστα ο Μενέλαος στον στίχο 656 φαίνεται να

¹³³ Ο κομμός μεταξύ της Ανδρομάχης και του Μολοσσού παραπέμπει στην δεινή της κατάσταση, όταν αυτή πληροφορείται για την θανάτωση του Αστυνάκτα από τους Αχαιούς και με αυτόν τον τρόπο βιώνει εις διπλούν το ίδιο δράμα, πβ. Ευρ. *Τρ.* 709-739.

¹³⁴ Εδώ υπονοείται η συμπάθεια και η υπεράσπιση του Ευριπίδη προς τα νόθα παιδιά, τα οποία δέχονται αδικίες δίχως να ευθύνονται, βλ. Τζουμάνη (2018, 56).

¹³⁵ Τόσο η Ανδρομάχη όσο και ο Πηλέας με τους λόγους τους κατατροπώνουν τον Μενέλαο, υπογραμμίζοντας την υποτακτική στάση του ως προς γυναικείο φύλο, είτε πρόκειται για ερωμένη είτε για κόρη, (πβ. 326-9, 629-31) αλλά και την αντιρωική στάση του στον Τρωικό Πόλεμο (πβ. 324-5, 590 κ.ε.). Με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύεται η ευγένεια και η ηθική ανωτερότητα της Ανδρομάχης και του Πηλέα έναντι του Μενελάου, και, κατ' επέκταση, των Αθηναίων κατά των Λακεδαιμονίων, βλ. Allan (2000, 104).

¹³⁶ πβ. Ευρ. *Ανδρ.* 328-9.

αναφέρεται στο παρελθόν της Ανδρομάχης, προκειμένου να δηλώσει ότι είναι αιχμάλωτη σύζυγος ενός ηττημένου Τρώα, του Έκτορος, αλλά και μια ξένη στο παλάτι του Νεοπτόλεμου.¹³⁷ Ο Πηλέας συνεχίζει να κατηγορεί τις άδικες συνήθειες των σπαρτιατών στρατιωτών, καταδεικνύοντας την πλασματική φήμη του Μενελάου (στ. 693-714), μέχρι που αποφασίζει να λύσει τα δεσμά της Ανδρομάχης και του εγγονού του (στ. 715-724), ενώ ο Μενέλαος αποχωρεί, επικαλούμενος έναν πόλεμο που πρόκειται να διεξαγάγει με μια πόλη πλησίον της Σπάρτης (στ. 729-46), καθώς πλέον τα σχέδιά του έχουν αποβεί ατελέσφορα. Στο τέλος, αφού ο Πηλέας έχει απαλείψει κάθε βάσανο της Ανδρομάχης (στ. 477-9), εκείνη τον ευγνωμονεί για την διάσωση της ίδιας και του γιου της αλλά δεν παραλείπει να εκφράσει τους φόβους της για το μέλλον (στ. 750-6).

Η εμφάνισή της Ανδρομάχης περιορίζεται μέχρι τον στίχο 765, δηλαδή περίπου την μέση της τραγωδία, αφού οι συμφορές της έχουν εξαιληθεί, κι έτσι πλέον το δράμα μετατίθεται στο πρόσωπο της Ερμιόνης. Έχοντας αποτύχει στην προσπάθειά της να εξολοθρεύσει την παλλακίδα του Νεοπτόλεμου, οι ανασφάλειες της Ερμιόνης κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους, καθώς είναι πλέον σίγουρη ότι ο σύζυγός της θα τη σκοτώσει (στ. 802-78). Έτσι, θρηνεί, για την συμφορά της και προσπαθεί να βρει έναν τρόπο διαφυγής. Μέχρι το τέλος του έργου η Ερμιόνη και η Ανδρομάχη φαίνεται να έχουν ένα κοινό μοτίβο στην ζωή τους, αφού μοιράζονται τον ίδιο άνδρα, τον Νεοπτόλεμο, αλλά και η καθεμία γίνεται σύντροφος του άντρα ή του γιου του άντρα που σκότωσε τον πρώτο τους σύζυγο. Πιο συγκεκριμένα, η Ανδρομάχη γίνεται παλλακίδα του Νεοπτόλεμου, του γιου του Αχιλλέα, ο οποίος σκότωσε τον πρώτο της σύζυγο, τον Έκτορα, και η Ερμιόνη μνηστεύεται τον Ορέστη, που φόνευσε τον Νεοπτόλεμο. Ωστόσο, η ζωή της Ερμιόνης ακολουθεί αντίστροφη πορεία από αυτήν της Ανδρομάχης.¹³⁸ Αναλυτικότερα, στον πρόλογο (στ. 1-116) η Ανδρομάχη θρηνούσε για το δύστυχο παρελθόν της, ενώ η Ερμιόνη στο *άμοιβαῖον* των στίχων 802-878) φοβάται για το άμεσο μέλλον της. Επιπλέον, η Ανδρομάχη προθυμοποιήθηκε να θυσιάσει τη ζωή της για να σώσει τον γιο της (στ. 411-420), ενώ η Ερμιόνη προσπαθεί να αυτοκτονήσει για να αποφύγει τον σύζυγό της (στ. 807-10). Στο τέλος του θρήνου της, η Ερμιόνη αναρωτιέται σε ποιο άγαλμα θεού να σπεύσει ως ικέτιδα (στ. 859), κάτι

¹³⁷ Την σχέση της Ανδρομάχης με το παρελθόν τονίζουν αργότερα και η Ερμιόνη (πβ. Ευρ. *Ανδρ.* 908) αλλά και ο Ορέστης (Ευρ. *Ανδρ.* 960), βλ. Κουλιούρη (2013, 11).

¹³⁸ Για την σύγκριση της Ανδρομάχης με την Ερμιόνη, βλ. Kim On Chong-Gossard (2008, 91).

που είχε διαπράξει ήδη η Ανδρομάχη, όταν είχε καταφύγει στο άγαλμα της Θέτιδος (στ. 42-44). Όμως, η Ερμιόνη συνειδητοποιεί αμέσως ότι αυτή η επιλογή δεν είναι διαθέσιμη σε αυτήν και αναρωτιέται αν πρέπει να πέσει στα πόδια της σκλάβας αντιπάλου της (στ. 860), όπως η Ανδρομάχη είχε ικετεύσει τον Μενέλαο (στ. 384-420). Μέσω του θρηνητικού λόγου της Ερμιόνης δίνεται έμφαση στην μεταστροφή της υπεροπτικής στάσης της στο πρώτο επεισόδιο του έργου (στ. 147-273).

Επιπλέον, στην Έξοδο και, συγκεκριμένα, στους στίχους 1231-1272, εμφανίζεται ως από μηχανής θεός η Θέτις, που συμβουλεύει τον Πηλέα για την ταφή του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς, που φονεύτηκε άδικα από τον Ορέστη, τον πρώην μνηστήρα της Ερμιόνης. Την ίδια στιγμή, του λέει να δώσει την Ανδρομάχη στον Έλενο¹³⁹, τον αδελφό του Έκτορος, και να ζήσουν έναν λαμπρό μέλλον μαζί με τον γιο της, τον Μολοσσό, στη γη των Μολοσσών (στ. 1243-7).

Η Ανδρομάχη διατηρεί μέχρι το τέλος ανεξίτηλο τον αξιοπρεπή και ανθεκτικό χαρακτήρα αλλά και το ηθικό φρόνημά της, χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τις ευγενικές της καταβολές και συγκρούονται με την μικροπρέπεια των διωκτών της. Παράλληλα, η ρητορική της ενισχύει τις προσπάθειές της να αντισταθεί στην υποβάθμισή της από τους επιτιθέμενούς της. Παρόλο που η Ανδρομάχη παρουσιάστηκε ως ηττημένη από τον Τρωικό Πόλεμο, νικά διά του λόγου. Γενικότερα, η παρουσία της Ανδρομάχης κρίνεται απαραίτητη σε ολόκληρο το έργο, αφού ο απώτερος σκοπός του Ευριπίδου είναι να εξυψώσει τα ήθη των Αθηναίων μέσω της Ανδρομάχης και του Πηλέα, τα οποία αντιδιαστέλλονται με την βαναυσότητα και την φαυλότητα των ηθών των Σπαρτιατών, που βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην Ερμιόνη και στον Μενέλαο.¹⁴⁰ Παράλληλα, ο ρόλος της ενδυναμώνεται λόγω της απουσίας του Νεοπτόλεμου από το δράμα. Συμπερασματικά, ο Ευριπίδης παρουσιάζει την Ανδρομάχη σαν την ιδανική γυναίκα, σε αντίθεση με την Ερμιόνη, και μέσω αυτής στρέφεται σκόπιμα ενάντια στην βία, στην παρανομία, στην αδικία και την υπεροψία.

¹³⁹ πβ. Ομ. *Ιλ.* 7.44-122. Επιπλέον, η ίδρυση του βασιλείου στην γη των Μολοσσών επιβεβαιώνεται για πρώτη φορά στον Πίνδαρο (πβ. Πινδ. *Νεμ.* 4.51-3). Στον Πίνδαρο, ο Νεοπτόλεμος δεν επιστρέφει από την Τροία προς την Φθία, αλλά βρίσκεται από μια καταιγίδα στη Μολοσσία, όπου ιδρύει τη δυναστεία (Πινδ. *Νεμ.* 7.36-9). Ο Ευριπίδης όμως τοποθετεί τη δολοφονία του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς πριν από την ίδρυση του βασιλείου και με αυτόν τον τρόπο ενδυναμώνει τον ρόλο της Ανδρομάχης και του Μολοσσού. Επιπλέον, η αναβεβλημένη άφιξή τους στην Ήπειρο επιτρέπει στον μολοσσικό μύθο να παρουσιαστεί ως θεϊκά επιβεβλημένη ανταμοιβή για το βασιλικό σπίτι του Αιακού, βλ. Allan (2000, 32).

¹⁴⁰ βλ. Ρούσος (1994, 30).

4.2. Η Ανδρομάχη στις *Τρωάδες* του Ευριπίδου

Με την εμφάνιση του ελληνικού πολιτισμού η πατριαρχική και ανδροκρατούμενη κοινωνία φαίνεται να συνιστά μια ουσιαστική συνισταμένη.¹⁴¹ Η αρχαία ελληνική λογοτεχνία, όπως έγινε αντιληπτό και από την *Ιλιάδα*, ασχολήθηκε πολύ με την θεματική του πολέμου αλλά ιδωμένου από την σκοπιά του ανδρικού πληθυσμού που μάχονταν. Στις *Τρωάδες* του Ευριπίδου εμφανίζεται έντονο το αίσθημα του τρόμου και της σκληρότητας του πολέμου με εικόνες φρικαλεότητας, όμως αυτήν την φορά με έναν διαφορετικό τρόπο, δίνοντας έμφαση στην οπτική των υποδουλωμένων γυναικών, μετά από την ήττα και την καταστροφή της πόλης τους.¹⁴² Στο εν λόγω έργο του Ευριπίδου, που διδάχτηκε το 415 π.Χ. στα Μεγάλα Διονύσια ως το τελευταίο δράμα της τριλογίας¹⁴³, συναντάται η ενίσχυση ορισμένων στοιχείων, τα οποία είναι ήδη γνωστά από την επική παράδοση. Αυτά δεν είναι άλλα από την αγάπη και την στοργή της Ανδρομάχης στον Έκτορα, την μεταστροφή της μοίρας της ως σκλάβας στο νοικοκυριό του Νεοπτόλεμου και την δολοφονία του γιου της, του Αστυάνακτα.¹⁴⁴

Γενικότερα, στις *Τρωάδες* ο Ευριπίδης δραματοποιεί τα επακόλουθα του τρωικού πολέμου, μετά δηλαδή την άλωση της Τροίας από τους Αχαιούς, και τις συνέπειες που είχε στην τύχη των γυναικών της τρωικής βασιλικής οικογένειας και, συγκεκριμένα, της ηλικιωμένης Εκάβης, συζύγου του Πριάμου, της κόρη της, Κασσάνδρας, και των νυφών της, Ανδρομάχης και Ελένης. Μάλιστα, η Εκάβη θα πληροφορηθεί και για τη θυσία της κόρης της, Πολυξένης, στον τάφο του Αχιλλέα, αλλά και τη δολοφονία του εγγονού της, Αστυάνακτα.¹⁴⁵ Οι γυναίκες αυτές γίνονται θύματα ενός πολέμου που διενεργήθηκε για μια γυναίκα, την σύζυγο του Μενελάου, την Ελένη, η οποία απήχθη από τον γιό της Εκάβης, τον Πάρι. Στην Β ραψωδία της *Ιλιάδας* του Ομήρου (στ. 355–356) προοικονομείται η δύστυχη μοίρα τους, όταν ο Νέστωρας προτρέπει κάθε Έλληνα να μην επιστρέψει στην πατρίδα του δίχως να έχει αιχμαλωτίσει τις γυναίκες της Τροίας.¹⁴⁶

¹⁴¹ βλ. Mossé (1991, 11-12).

¹⁴² βλ. Παπαδοπούλου (2008, 161).

¹⁴³ Τα άλλα δύο έργα που ανήκαν στην τριλογία ήταν ο *Αλέξανδρος* και ο *Παλαμήδης*, τα οποία συμπλήρωνε το σατυρικό δράμα *Σίσυφος*, βλ. Kim On Chong-Gossard (2008, 98).

¹⁴⁴ βλ. Harder (1993, 231).

¹⁴⁵ βλ. Easterling-Knox (1985, 334).

¹⁴⁶ βλ. Malti-Douglas (2007, 1487).

Συνάμα, σε αυτήν την τραγωδία επιβεβαιώνονται και ενσαρκώνονται και οι σκέψεις του Έκτορα (Ομ. *Ιλ.* 6.455-65) για την σκλαβιά των γυναικών, αφού καταληφθεί το Ίλιον. Όπως ανέφερε ο ίδιος, οι γυναίκες της Τροίας θα υποφέρουν, υπηρετώντας τους εχθρούς, προκειμένου να επιβιώσουν, μακριά από την προστασία των συζύγων τους, ενώ θα οδύρονται για τη μοίρα τους. Οι σφαγές, οι κακουχίες και η σκλαβιά θα κυριαρχήσουν, ενώ η δυστυχία θα είναι πια δεδομένη για τις άτυχες γυναίκες, που θα αναγκαστούν να ζήσουν σε άθλιες συνθήκες. Για άλλη μια φορά γίνεται φανερό ότι η ζωή των γυναικών ήταν αλληλεξαρτώμενη από την έκβαση του πολέμου, αφού σε περίπτωση κατάληψης της πόλης τους, ήταν υποχρεωμένες να ακολουθήσουν το ριζικό τους και να υποταχτούν στους νικητές.

Μεταξύ, λοιπόν, των υπόλοιπων γυναικών σκιαγραφείται και η τύχη της Ανδρομάχης, της συζύγου του νεκρού πλέον Έκτορα, που αναγκάζεται να ακολουθήσει τον Νεοπτόλεμο στην άθλια και ταπεινωτική ζωή της σκλαβιάς, καθώς τυχαίνει στον κλήρο του ως λάφυρο και παλλακίδα (Ευρ. *Τρ.* 271-2). Εκείνη θεωρείται η πιο τραγική και σπαρακτική μορφή της τραγωδίας εξαιτίας του αποχωρισμού του γιου της, ο οποίος βρίσκει έναν οδυνηρό θάνατο. Στην προσπάθεια του Ευριπίδη να διερευνήσει την υποβάθμιση των ηττημένων στον πόλεμο αποτυπώνεται η μεταστροφή της ζωής της ηρώιδας, η οποία κουβαλά την σκιά του ευτυχισμένου παρελθόντος της.¹⁴⁷

Στο δεύτερο επεισόδιο και, πιο συγκεκριμένα, στους στίχους 568-576 ο χορός των γυναικών επισημαίνει λεπτομερώς την είσοδο της Ανδρομάχης στην σκηνή με μία άμαξα, την οποία συνοδεύουν Έλληνες στρατιώτες, όπου μεταφέρουν και χάλκινα όπλα, μεταξύ των οποίων υπάρχει και η ασπίδα του Έκτορα, αλλά και λάφυρα από την άλωση της Τροίας (573-6). Συνάμα, εκείνη κουβαλά στον κόρφο της τον γιο της, τον Αστυάνακτα στην αγκαλιά της. Η σύζυγος του γενναίου Έκτορος αντί να μεταφέρεται με βασιλική άμαξα, πλέον αποτελεί λάφυρο του Νεοπτόλεμου και οδηγείται για να αρχίσει μια ζωή μέσα στην σκλαβιά μαζί με τον γιο της.¹⁴⁸ Στους στίχους 577-606 έχουμε τον θρήνο της Ανδρομάχης και της Εκάβης (αμοιβαίο). Ο λόγος των γυναικών εναλλάσσεται και η μια συμπληρώνει τα λεγόμενα της άλλης.¹⁴⁹ Ο θρήνος τους

¹⁴⁷ βλ. Allan (2000, 14).

¹⁴⁸ βλ. Παπαθανασίου (2010, 75).

¹⁴⁹ βλ. Harder (1993, 232-233).

περιστρέφεται γύρω από την σκλαβιά των γυναικών, τις συμφορές όσον αφορά στον χαμό της Τροίας και τον αφανισμό των αγαπημένων τους προσώπων.

Στους στίχους 610-633 η σκηνή φαίνεται να γίνεται πιο ήπια και οι δύο γυναίκες προχωρούν σε μια μετριοπαθή περιγραφή της κατάστασής τους. Η Εκάβη αναφέρει ένα γνωμικό, εκφράζοντας την ανθρώπινη αδυναμία να εμποδίσει τις πράξεις των θεών. Οι θεοί, λοιπόν, άλλοτε ανυψώνουν τον άνθρωπο και άλλοτε τον ρίχνουν, δίχως εκείνος να έχει καμία δύναμη παρέμβασης (612-13). Η Ανδρομάχη τεκμηριώνει έμπρακτα αυτό το γνωμικό, φέρνοντας ως παράδειγμα την κατάσταση στην οποία έχει καταλήξει εκείνη και ο γιος της, με την μεταστροφή της ζωής της από αρχόντισσας σε σκλάβας (614-15). Η Εκάβη έρχεται για να μιλήσει για το αναπόφευκτο της μοίρας αναφερόμενη στην αρπαγή της κόρης της, Κασσάνδρας, ενώ παράλληλα κάνει λόγο για τα πολυάριθμα δεινά που καλείται να αντιμετωπίσει (616-21). Σε αυτά τα λεγόμενα, η Ανδρομάχη με θάρρος πληροφορεί την Εκάβη για ένα άλλο δεινό, για την θυσία της Πολυξένης ως δώρου για τον νεκρό Αχιλλέα. Επιπλέον, περιγράφει τη φροντίδα που προσέφερε στην νεκρή Πολυξένη και τις νεκρικές τιμές που πραγματοποίησε, αφού η μητέρα της ήταν απύσχα (622-27). Η Εκάβη υπαινίσσεται την σκληρότητα των Αχαιών που σκότωσαν την κόρη της δίχως να της αξίζει (628-29). Η τραγική κατάσταση της Ανδρομάχης φτάνει σε τέτοιο σημείο, ώστε ζηλεύει την Πολυξένη για το θάνατό της, αφού εκείνη όντας νεκρή δεν αισθάνεται τις συμφορές που νιώθουν όσοι είναι εν ζωή (630-31). Σε αυτά της τα λόγια, η Εκάβη διαφωνεί, εκφράζοντας την άποψη ότι ο θάνατος δεν μπορεί να εξισωθεί με την ζωή, αφού η δεύτερη εξακολουθεί να επιτρέπει την ελπίδα (632-33).¹⁵⁰

Στους στίχους 634-705 η Ανδρομάχη φαίνεται να έχει διαφορετική άποψη από αυτήν της Εκάβης και εκφράζει τις θέσεις της για την απώλεια της Πολυξένης αλλά και για το δικό της πεπρωμένο. Εδώ θίγει σημαντικά θέματα, όπως τη σχέση μεταξύ της ζωής και του θανάτου και τα καθήκοντα και τις αρετές της συζύγου. Εξηγεί με λογικά επιχειρήματα τους λόγους για τους οποίους θεωρεί πως η μοίρα της είναι χειρότερη από αυτήν της Πολυξένης. Επισημαίνει, λοιπόν, στην Εκάβη ότι ο αγέννητος ταυτίζεται με τον νεκρό. Σύν τοις άλλοις, ο θάνατος είναι προτιμότερος από μια δυστυχημένη ζωή, αφού η Πολυξένη δεν έχει επίγνωση της δυστυχίας της και των συμφορών (635-42).

¹⁵⁰ Για επιπλέον ανάλυση των στίχων 610-33, βλ. Harder (1993, 233-34).

Αντιθέτως, ο άνθρωπος που ήταν ευτυχισμένος δεν μπορεί να διαχειριστεί την μεταστροφή της μοίρας του (639-40).

Προκειμένου να επιχειρηματολογήσει στα προαναφερθέντα, η Ανδρομάχη περιγράφει το πορτρέτο μιας ακέραιης και ενάρετης συζύγου εκείνης της εποχής, ούτως ώστε να αναδείξει το μεγαλείο της. Αναφέρει, λοιπόν, πως κατέβαλε προσπάθειες σε όλη της τη ζωή να ανταποκρίνεται στις αρετές και στην ιδανική εικόνα μιας γυναίκας, διατηρώντας ένα καλό όνομα (643-656). Συγκεκριμένα, όντας η κυρία του οίκου, δεν εγκατέλειψε ποτέ το σπιτικό της, δεν αναμειγνύονταν σε κακόβουλους σχολιασμούς μεταξύ γυναικών, κινούνταν με γνώμονα την λογική της αλλά και ήταν σιωπηλή, όταν έπρεπε (651-56). Όλες οι περιπτώσεις της γυναικείας σιωπής στον Ευριπίδη συνδέονται με τις κοινωνικές προσδοκίες αναφορικά με την σιωπή των γυναικών, τον φόβο τους μήπως κατηγορηθούν για κακόβουλο σχολιασμό και την ανησυχία για την φήμη τους.¹⁵¹ Ωστόσο, ο Ευριπίδης φανερώνει πάντοτε τις αντιφάσεις πίσω από τις κοινωνικές προσδοκίες, αφού στην πραγματικότητα οι τραγικές γυναίκες δεν είναι σιωπηλές. Ακόμη, η τραγωδία πραγματεύεται το πατριαρχικό στερεότυπο κατά το οποίο οι γυναίκες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με το εσωτερικό του οίκου. Εδώ η Ανδρομάχη θεωρεί ως αρετή τον περιορισμό μιας γυναίκας στο πλαίσιο του οίκου. Έτσι, υιοθετεί εκούσια τον ρόλο που της έχει ανατεθεί από την ανδροκρατούμενη κοινωνία στην οποία ζει¹⁵², αν και εκφράζει την αντίθεσή της με αυτόν (*τούτου παρεΐσα πόθον*, στ. 650). Ωστόσο, η Ανδρομάχη υποστηρίζει ότι η ευδοξία και η καλή της φήμη λόγω των αρετών της οδήγησε τους Αχαιούς να την επιλέξουν ως λάφυρο. Ως εκ τούτου, η τύχη του πολέμου την έριξε στα χέρια του Νεοπτόλεμου, του φονιά του συζύγου και του πεθερού της, και η ίδια της η ευδοξία την κατέστρεψε και την έσπρωξε προς την ταπείνωση (657-660). Με όποιον τρόπο κι αν πράξει, θα έχει διαπράξει σφάλμα: Είτε λησμονήσει τον αγαπημένο της Έκτορα, που είναι πλέον νεκρός, είτε αντισταθεί στον νέο αφέντη της, τον Νεοπτόλεμο (661-4). Μάλιστα γνωρίζει πολύ καλά το γνωμικό σύμφωνα με το οποίο ένα αρσενικό μπορεί να κάνει μια γυναίκα να λυγίσει εν μία νυκτί (665-66). Η Ανδρομάχη υπόκειται σε εσωτερική σύγκρουση, αφού η ηθική της, που ζητά πίστη στον αποθανόντα, αντιτίθεται με την πραγματικότητα (667-8). Προκειμένου να αποδείξει την δυσκολία που της προξενεί το δίλημμα με το οποίο

¹⁵¹ βλ. Kim On Chong-Gossard (2008, 3-4).

¹⁵² Ο περιορισμός της γυναίκας στις εργασίες του οίκου αντιστοιχεί στην ομηρική αντίληψη που συναντάται στην ομιλητική σκηνή του Έκτορος και της Ανδρομάχης, πβ. Ομ. *Ιλ.* 490 κ.ε..

έρχεται αντιμέτωπη, η Ανδρομάχη παραλληλίζει την σχέση της με τον Έκτορα με δύο πουλάρια που δεν μπορούν να ζήσουν χωριστά το ένα από το άλλο (669-70). Όμως τελικά βρίσκει γρήγορα λύση στο δίλημά της, αφού η δήλωση της αγάπης της προς τον Έκτορα δείχνει ότι η Ανδρομάχη κλίνει προς την πλευρά της ηθικής της, αφού εκείνη θέλει να αγνοήσει την πραγματικότητα. Μαζί με τον Έκτορα, τον οποίο δεν παραλείπει να εξυμνήσει, βίωσε την ευτυχισμένη ζωή αλλά η μοίρα της άλλαξε σε δυστυχία (673-678) και γι' αυτό μακαρίζει την Πολυξένη που γλύτωσε από τα δεινά (679-80). Δεν δύναται να κατανοήσει γιατί, παρά τον υποδειγματικό χαρακτήρα της, μεταβαίνει στην καταστροφή και στην σκλαβιά. Στο τέλος μάλιστα η Ανδρομάχη απορρίπτει την άποψη της Εκάβης για το ότι η ζωή κρύβει ελπίδες, λέγοντας ότι δεν παγιδεύεται σε τέτοιες πλάνες, καθώς δεν μπορεί να ελπίζει σε ευτυχισμένες μέρες που ενδέχεται να έρθουν (681-3). Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, ο λόγος της είναι αρκετά συγκροτημένος και αυτό αντιτίθεται με την αναταραχή στην οποία βρίσκεται. Παίρνοντας τον λόγο η Εκάβη (686-705), προτρέπει την νύφη της, την Ανδρομάχη, να υιοθετήσει μια πιο ευέλικτη στάση. Συγκεκριμένα, την συμβουλεύει να ξεπεράσει τον πόνο της για τον Έκτορα και να κερδίσει την αγάπη του Νεοπτόλεμου, που την επέλεξε ως παλλακίδα, διατηρώντας τις συζυγικές της αρετές με την ελπίδα για ένα λαμπρότερο μέλλον για την ίδια αλλά και για την Τροία.¹⁵³

Στην συνέχεια, εμφανίζεται ο αγγελιοφόρος των Αχαιών, ο Ταλθύβιος, συνοδευόμενος από μερικούς στρατιώτες, για να μεταφέρει μια είδηση (706-39). Εκείνος με δισταγμό προσπαθεί να ξεστομίσει στην Ανδρομάχη το αίτημα του Οδυσσέα για τον θάνατο του μικρού Αστυάνακτα, προκειμένου να αποφευχθούν μεταγενέστερες δυσκολίες.¹⁵⁴ Στην *Ιλιάδα* η Ανδρομάχη εκφράζοντας τους φόβους της υποπτεύεται ότι κατά την άλωση της Τροίας ο γιος της θα ριχτεί από την κορυφή του πύργου ως μια εκδικητική ενέργεια που θα διενεργηθεί από κάποιον Αχαιό για τους Έλληνες πολεμιστές που είχε θανατώσει ο Έκτωρ στον πόλεμο όσο ήταν εν ζωή (Ομ. *Ιλ.* 24.734-5). Ωστόσο, σε αυτό το σημείο ο Ευριπίδης δεν έχει κάνει καμία νύξη στις υποψίες της Ανδρομάχης από την *Ιλιάδα* κι αυτό συμβαίνει προκειμένου να φανεί

¹⁵³ βλ. Malti-Douglas (2007, 1487). Επιπλέον, στην *Ανδρομάχη* η Ανδρομάχη ακολουθεί πράγματι τις επιταγές της Εκάβης.

¹⁵⁴ Ο Αστυάνακτας είναι γιος ενός γενναιώτατου και άξιου πολεμιστή. Οι Έλληνες νίκησαν, ωστόσο, φοβούνται μήπως μελλοντικά οι Τρώες θελήσουν να τους εκδικηθούν μέσω του Αστυάνακτα, βλ. Ρίζου (2020, 55).

αποτελεσματικότερη η είδηση που φέρνει ο Ταλθύβιος. Κατά την στιχομυθία της με τον αγγελιαφόρο η Ανδρομάχη διακατέχεται από φόβο. Ο αγγελιαφόρος με τον λόγο του προσπαθεί να νουθετήσει την Ανδρομάχη, συνιστώντας της ότι δεν πρέπει να δείξει καμία αντίσταση στην απόφαση για την ρίψη του Αστυάνακτα από τους πύργους της Τροίας, γιατί η αντίδρασή της θα είναι ανώφελη. Περιγράφει στην Ανδρομάχη την κατάσταση της, η οποία είναι αβοήθητη και χωρίς κανένα στήριγμα, κι έτσι μπορεί να αντιμετωπιστεί με ευκολία. Για άλλη μια φορά απαιτείται σιωπηλή ανοχή από το γυναικείο φύλο, καθώς ζητείται από την Ανδρομάχη να επιδείξει συγκατάβαση και να μην προβάλλει αντίσταση στην εντολή για τον θάνατο του παιδιού της.¹⁵⁵

Η Ανδρομάχη στις *Τρωάδες* φαίνεται να παρουσιάζεται με γνώμονα τις δύο βασικές της ιδιότητες, της συζύγου και της μητέρας, που προβάλλονται με την ίδια βαρύτητα. Έτσι, στον πρώτο της λόγο στους στίχους 634-683 αυτή έχει επιλέξει να κυριαρχεί η συζυγική της ιδιότητα. Ο Αστυάνακτας ενδεχομένως να είναι παρών, ωστόσο, εκείνη δεν αναφέρεται καθόλου σε αυτόν. Όμως ο Ταλθύβιος με την είδησή που φέρνει συμβάλλει στην αφύπνιση των μητρικών συναισθημάτων της, και στον δεύτερο λόγο της υπερτερεί πλέον η ιδιότητά της ως μητέρας, εκφράζοντας τις σκέψεις της και την αγάπη της για τον γιο της (740-779). Πρώτα απ' όλα, θρηνεί για το αγόρι, που μεγάλωσε με όλες τις αντίστοιχες τιμές λόγω του μεγαλείου και των αρετών του πατέρα του (740-44), στοιχεία που οδηγούν στο θάνατό του.¹⁵⁶ Θρηνεί το γάμο της και τη γέννηση του γιου της, που πλέον καταλήγουν σε αυτή τη δυστυχία (745-48). Τονίζει ότι ανέτρεφε τον γιο της για να τον κάνει βασιλιά της Ασίας κι όχι να τον δει να θανατώνεται. Έπειτα, περιγράφει το φόβο του γιου της, καθώς δακρύζει, διότι προφανώς διαισθάνεται τον κίνδυνο, παρομοιάζοντάς τον με τον φόβο του μικρού πουλιού που κρύβεται κάτω από το φτερό της μητέρας του (749-51). Δεν θα υπάρξει κανείς από τους συγγενείς και από τους Τρώες ώστε να σώσει τον Αστυάνακτα, κι έτσι αυτός θα βρει έναν τρομερό θάνατο (752-56). Στην συνέχεια, περιγράφει την πλέον μάταιη προσπάθειά της όσον αφορά στην φροντίδα του Αστυάνακτα και του ζητά μια τελευταία τρυφερή αγκαλιά (757-763). Η αθωότητα και η άγνοια του γιου της είναι στοιχεία που προσδίδουν πάθος στην συγκεκριμένη σκηνή. Πριν λήξει τον λόγο της, η

¹⁵⁵ Η κοινωνία χαρακτήριζε την σιωπηλή ανοχή των γυναικών ως αρετή, βλ. Easterling-Knox (1985, 339).

¹⁵⁶ Και σε αυτήν την περίπτωση, όπως και προηγουμένως στους στίχους 643 κ.ε., η ηθική ακεραιότητα δεν είχε την αναμενόμενη έκβαση για την Ανδρομάχη και τον γιο της, βλ. Harder (1993, 238-9).

Ανδρομάχη ξεσπά και εκτοξεύει τρομερές κατηγορίες εναντίον των Αχαιών, προσβάλλοντας ηθικά και κατηγορώντας την Ελένη ως αιτία των πάντων, ενώ, παράλληλα, αρνείται την θεϊκή της καταγωγή από τον Δία. Τελικά, διατηρώντας παθητική στάση και προσπαθώντας να αντιδράσει με ευελιξία, κάτι εντελώς παράδοξο γι' αυτήν, καλεί τους Αχαιούς να εκτελέσουν την αποτρόπαιη πράξη τους και παραδίδει το παιδί στον Ταλθύβιο, εφόσον δεν μπορεί να αντιστρέψει τα γεγονότα (764-779). Το πόσο απάνθρωπο είναι το σχέδιο των Ελλήνων γίνεται σαφές με την θλίψη του Ταλθύβιου, την οποία ο Ευριπίδης εκφράζει με αναπαίστους (782-98). Μάλιστα, έκπληξη προκαλεί το ότι η Ανδρομάχη, ύστερα από το συναισθηματικό της ξέσπασμα και αφού συνειδητοποιεί την αδυναμία της να αντιδράσει, παραιτείται απλώς και παραδίδει τον Αστυάνακτα χωρίς να επιδιώκει τον θάνατό της με το παιδί. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ευριπίδης περιγράφει τα στάδια της ψυχικής κατάστασης της Ανδρομάχης, η οποία αποχωρεί ηρωικά και με εγκράτεια δίχως θρήνους.

Στην σκηνή της εξόδου, ο Ταλθύβιος φέρνει μαζί με μερικούς στρατιώτες το πτώμα του Αστυάνακτα μαζί με την ασπίδα του Έκτορος. Στον λόγο του στους στίχους 1123-1146 πληροφορούμαστε ότι ο Νεοπτόλεμος αναχώρησε για την Φθία μαζί με την παλλακίδα του, την Ανδρομάχη, και άλλα λάφυρα, διότι ο Άκαστος έδιωξε τον Πηλέα από την χώρα. Η Ανδρομάχη περιγράφεται να αφήνει τον τόπο της θρηνώντας και αποχαιρετώντας τον τάφο του αγαπημένου της, τους Έκτορος (1130-1133). Τέλος, εκείνη ζητά από τον Νεοπτόλεμο να επιτρέψει να πραγματοποιηθεί η ταφή του παιδιού, εφόσον δεν μπορεί να την εκτελέσει η ίδια, κι εκείνος να μην φέρει μαζί του στην Φθία με τα υπόλοιπα λάφυρα την χάλκινη ασπίδα του Έκτορος, με την οποία προφυλασσότανε στις μάχες και αντιμετώπιζε τους Αχαιούς, ώστε να μην την αντικρίζει και έρχονται στο νου της πικρές αναμνήσεις.

4.3. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης στην *Ανδρομάχη* και στις *Τρωάδες* του Ευριπίδου

Στην *Ανδρομάχη* και στις *Τρωάδες* δεν εντοπίζεται με άμεσο τρόπο μια συνάφεια μεταξύ τους. Παρόλα αυτά, τα εν λόγω έργα του Ευριπίδου παρέχουν πρόσφορο έδαφος για συγκριτική προσέγγιση.

Αρχικά, στις *Τρωάδες*, όπου οι γυναίκες της Τροίας περιγράφονται να βιώνουν τις τραγικές συνέπειες του Τρωικού Πολέμου, η Ανδρομάχη ξεχωρίζει μεταξύ αυτών. Η μοίρα την φέρνει αντιμέτωπη με οδυνηρές συνέπειες, αφού η ίδια θα οδηγηθεί προς την σκλαβιά και θα βιώσει τον θάνατο του γιου της. Κατ' αντιστοιχία, στην *Ανδρομάχη* πολύ συχνά γίνεται αναφορά στις συνέπειες του πολέμου και για άλλη μια φορά η Ανδρομάχη ξεχωρίζει για την τραγική της μοίρα, καθώς απειλείται η ζωή της ίδιας και του Μολοσσού. Ο μύθος που αφορά στην Ανδρομάχη στο ομώνυμο έργο της δεν έχει υποστεί αλλαγή στις *Τρωάδες*, παρόλο που υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς τα πρόσωπα.¹⁵⁷ Συνεπώς, και στα δύο έργα επαναλαμβάνεται η τραγική μοίρα της Ανδρομάχης ως δραματικού προσώπου.

Και στα δύο έργα η ηρωίδα ανακαλεί συχνά το ευτυχισμένο της παρελθόν στην Τροία, το οποίο αντιπαραβάλλει με το δυστυχισμένο παρόν. Έτσι, στο ομώνυμο έργο στον πρόλογο και στον διάλογό της με την θεράπαινα, η Ανδρομάχη με τα λόγια της ανατρέχει επανειλημμένα στο ένδοξο παρελθόν της. Ομοίως, στις *Τρωάδες* στον διάλογο της Ανδρομάχης με την Εκάβη (Ευρ. *Τρ.* 610-633) θίγει το ζήτημα της μεταστροφής της τύχης της, αφού πλέον κατάντησε μια σκλάβια.

Και στις δύο περιπτώσεις, και ιδίως στις *Τρωάδες*, όπου ο θάνατός του ήταν πιο πρόσφατος, ο Έκτορας είναι νεκρός, και η Ανδρομάχη με κάθε ευκαιρία τον μνημονεύει, τον επικαλείται και εκφράζει την αγάπη της για αυτόν, αφού όσο ήταν εν ζωή αποτελούσε το μοναδικό της στήριγμα και ήταν ο προστάτης της. Στην *Ανδρομάχη*, όμως, απουσιάζει και ο Νεοπτόλεμος, οπότε η ηρωίδα δεν έχει καμία απολύτως σανίδα σωτηρίας (στ. 49-55). Παρά ταύτα, όταν ο Μενέλαος την οδηγεί σε θάνατο, δεν επικαλείται τον Νεοπτόλεμο για να την βοηθήσει, αλλά τον αγαπημένο της Έκτορα (Ευρ. *Ανδρ.* 523-5). Εκεί δοξάζει την ισχύ και το κοντάρι του Έκτορος και ομοίως αναφέρεται σε αυτά στις *Τρωάδες* (στ. 587-90, 752-3). Στις *Τρωάδες* η Ανδρομάχη ως αιχμάλωτη πολέμου έρχεται αντιμέτωπη με ένα δίλημμα: Θα δεχθεί ή θα αρνηθεί την ερωτική συμβίωση με τον αφέντη της, μένοντας πιστή στον αποθανόντα σύζυγό της; Ένα εξίσου βαρυσήμαντο, εάν και διαφορετικό, δίλημμα καλείται να αντιμετωπίσει στο ομώνυμο δράμα για το αν θα πεθάνει το παιδί της ή η ίδια, έπειτα από την εντολή του Μενελάου. Σε κάθε περίπτωση η Ανδρομάχη παραμένει αφοσιωμένη στον Έκτορα και

¹⁵⁷ βλ. Meridor (1989, 25).

δεν δείχνει σημάδια αγάπης για τον Νεοπτόλεμο. Παρόλα αυτά δεν θα μπορούσε να δηλώσει κανείς ότι εκείνη τρέφει συναισθήματα μίσους προς αυτόν, διότι στην ομώνυμη τραγωδία είναι πατέρας του δεύτερου γιου της, του Μολοσσού.¹⁵⁸

Επιπλέον, στην *Άνδρομάχη* η ομώνυμη ηρωίδα μεταξύ των άλλων κάνει νύξη για τον πικρό θάνατο του Αστυνάκτα από τα τείχη της Τροίας (Ευρ. *Ανδρ.* 9-11), τον οποίο έχει διατηρήσει ανεξίτηλο στην μνήμη της. Ως σκλάβα εισπράττει πλέον ελπίδα από τον νέο της γιο, τον Μολοσσό, τον οποίο απέκτησε με τον Νεοπτόλεμο (Ευρ. *Ανδρ.* 26-8).¹⁵⁹ Βέβαια, στις *Τρωάδες* η Άνδρομάχη στην συζήτησή της με την Εκάβη αναφέρει ότι έχει χαθεί κάθε ελπίδα χαράς και αισιοδοξίας (Ευρ. *Τρ.* 680-3). Επιπλέον, εκεί ο γιος της, που αποτελεί στήριγμα γι' αυτήν, είναι ο μονάκριβος Αστυνάκτας.

Μάλιστα και τα δύο παιδιά της Άνδρομάχης απειλούνται από τον θάνατο. Στην *Άνδρομάχη* ο Μολοσσός γλυτώνει από τον θάνατο, ο οποίος οφείλονταν στην ερωτική αντιζηλία της Ερμιόνης και τον φόβο του Μενελάου, μήπως ο Μολοσσός αποτελέσει μελλοντικά κίνδυνο για τους Αχαιούς (Ευρ. *Ανδρ.* 519-22). Αν και ο Μολοσσός προέρχεται από Έλληνα πατέρα και, άρα, έχει μεικτή καταγωγή, ωστόσο, ο θάνατός του είναι κίνητρο των δύο διωκτών. Όμως εκείνος δεν απειλείται εξαρχής με θάνατο, αφού ο κύριος στόχος της Ερμιόνης και του Μενελάου είναι η Άνδρομάχη. Αντιθέτως, στις *Τρωάδες* η Άνδρομάχη δεν κινδυνεύει με θάνατο αλλά ο Αστυνάκτας βρίσκεται εξαρχής σε κίνδυνο. Εκείνος τελικά ρίχνεται από τα τείχη (Ευρ. *Τρ.* 725), μια φρικτή εκδικητική ενέργεια που διενεργείται από τους Αχαιούς, προκειμένου να προληφθούν ενδεχόμενες μελλοντικές καταστροφές από τους απογόνους των Τρώων προς τους Έλληνες ως εκδίκηση για τα πεπραγμένα. Ομοίως, και στα δύο έργα η Άνδρομάχη διώκεται πάντοτε από τους Αχαιούς. Στις *Τρωάδες* η αιτία της δυστυχίας της είναι η Ελένη, που προκάλεσε τον Τρωικό Πόλεμο, ενώ στην *Άνδρομάχη* για τις συμφορές της ηρωίδας ευθύνεται η ζηλόφθονη κόρη της Ελένης, η Ερμιόνη.¹⁶⁰

Στις *Τρωάδες* ο Ταλθύβιος συμβουλεύει την Άνδρομάχη να μην αντιδράσει προσπαθώντας να αποτρέψει τον θάνατο του γιου της (Ευρ. *Τρ.* 728-9) και πράγματι εκείνη δεν έχει την επιλογή για την διάσωσή του. Ωστόσο, στην *Άνδρομάχη* η ηρωίδα έχει φαινομενικά και ψευδώς την εναλλακτική λύση του να παραδοθεί η ίδια,

¹⁵⁸ *ὁ γὰρ φυτεύσας*, πβ. Ευρ. *Ανδρ.* 50.

¹⁵⁹ βλ. Τικοπούλου (1981, 498).

¹⁶⁰ βλ. Allan (2000, 14).

προκειμένου να σώσει τον γιο της, τον Μολοσσό (Ευρ. *Ανδρ.* 316-8). Μάλιστα ο Μενέλαος επαναλαμβάνει την πρότασή του, η οποία δίνει την δυνατότητα στην Ανδρομάχη να διαλέξει ποιος από τους δύο θα οδηγηθεί σε θάνατο (Ευρ. *Ανδρ.* 381-3). Έτσι, η άμοιρη Ανδρομάχη, της οποίας έχουν σκοτώσει τον πρώτο γιο, παραδίδεται, προκειμένου να εξασφαλίσει την ζωή του δεύτερου γιου της. Παρόλα αυτά ο υποχθόνιος Μενέλαος δεν φαίνεται να τηρεί την υπόσχεσή του, αφού τελικά δηλώνει ότι για τον θάνατο του Μολοσσού θα αποφασίσει η κόρη του, Ερμιόνη (Ευρ. *Ανδρ.* 431-2). Στην ουσία η θέση της στην *Ανδρομάχη* δεν διαφέρει κατά πολύ από τις *Τρωάδες*, αφού και πάλι αποβαίνει ανίσχυρη να αντιμετωπίσει τους διώκτες της.

Στις *Τρωάδες* και, συγκεκριμένα, στην σκηνή του αποχωρισμού της Ανδρομάχης με τον Αστυάνακτα (Ευρ. *Τρ.* 740-779) απουσιάζει εντελώς η λογική επιχειρηματολογία, αφού δεσπόζει το συναίσθημα, που ολοένα και ενισχύεται. Αντιθέτως, στην *Ανδρομάχη* η ηρωίδα στον πρώτο της λόγο με λογικά επιχειρήματα προσπαθεί να πείσει τον Μενέλαο για τις συνέπειες των θανάτων που εκείνος σχεδιάζει (Ευρ. *Ανδρ.* 339-344). Έτσι, στο δεύτερο έργο, σε αντίθεση με τις *Τρωάδες*, η Ανδρομάχη έχει την επιλογή να προβάλλει λογικές θέσεις, ούτως ώστε να αποτρέψει τον θάνατο του παιδιού της, ανεξάρτητα από το αν αυτές λαμβάνονται υπόψιν από τον διώκτη της. Στην συνέχεια, όμως, στον δεύτερό της λόγο (Ευρ. *Ανδρ.* 384-420), ο οποίος διαφέρει από τον πρώτο¹⁶¹, εφόσον έχει αντιληφθεί ότι ο Μενέλαος δεν έχει πειστεί, η Ανδρομάχη εγκαταλείπει κάθε λογική και πλέον προσπαθεί να συγκινήσει και ικετεύει τον Μενέλαο να αποτρέψει τον φόνο.

Τόσο στις *Τρωάδες* όσο και στην *Ανδρομάχη* η ηρωίδα συμπεριφέρεται με τρυφερότητα, βαθιά αγάπη και στοργή στο εκάστοτε παιδί της. Στις *Τρωάδες* περιγράφεται να το κρατά στην αγκαλιά της (Ευρ. *Τρ.* 750-1), κάτι που δεν γίνεται στην *Ανδρομάχη*. Ωστόσο, το συγκινησιακό κλίμα και η μητρική αγάπη είναι παρόντα και στην *Ανδρομάχη*, καθώς ο Μολοσσός είναι στην κυριολεξία η ίδια της η ζωή, παρόλο που δεν είναι καρπός ενός εκούσιου ερωτικού δεσμού¹⁶², όπως ήταν ο Αστυάνακτας (Ευρ. *Ανδρ.* 406, 418-19). Έτσι, μπροστά στην αγάπη της μητέρας η Ανδρομάχη αποφασίζει να αυτοθυσιαστεί, για να σώσει την ζωή του γιου της, κι έτσι του απευθύνει λόγια αποχαιρετισμού (Ευρ. *Ανδρ.* 413-8). Επίσης, και στα δύο έργα παρατίθεται η ίδια

¹⁶¹ βλ. Lesky (2000, 121).

¹⁶² βλ. Ιακώβ (1996, 388).

τρυφερή εικόνα του μικρού νεοσσού που βρίσκει προστασία στα φτερά της μητέρας του (Ευρ. *Ανδρ.* 441, Ευρ. *Τρ.* 750-1). Μάλιστα, όπως ο μικρός Αστυάνακτας δεν μιλά στις *Τρωάδες*, όταν η μητέρα του του απευθύνει τα τρυφερά λόγια (Ευρ. *Τρ.* 740-63), έτσι και ο Μολοσσός παραμένει στην σκηνή σιωπηλός (Ευρ. *Ανδρ.* 309-63).¹⁶³ Στην συνέχεια, ωστόσο, ο Μολοσσός μιλά εκφράζοντας τις σκέψεις¹⁶⁴ του και θρηνώντας σε ένα αμοιβαίο με την μητέρα του (Ευρ. *Ανδρ.* 494-544). Στην *Ανδρομάχη* η ηρωίδα παροτρύνει τον γιο της να ικετεύσει τον Μενέλαο να του χαρίσει την ζωή, ενώ στις *Τρωάδες* δεν πραγματοποιείται κάτι αντίστοιχο με τον Αστυάνακτα (στ. 529 κ.ε.).

Ένα ακόμη κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο έργων είναι η αναφορά στον μαστό της μητέρας ως καταφύγιο του παιδιού, που αποδεικνύει τον στενό δεσμό μεταξύ μητέρας και παιδιού. Συγκεκριμένα, στις *Τρωάδες* ο μαστός αναφέρεται από την Ανδρομάχη ως το μέσο που ανέθρεψε ανέφελα τον Αστυάνακτα (στ. 758-9). Στους στ. 510-12 στην *Ανδρομάχη* με το *μαστοῖς* γίνεται υπαινιγμός για την αγκαλιά της μητέρας, στην οποία θα κείται νεκρός ο Μολοσσός μαζί της. Πάντως, στην *Ανδρομάχη* ο αποχαιρετισμός της Ανδρομάχης με τον γιο της δεν είναι τόσο σπαρακτικά δοσμένος, όπως γίνεται στις *Τρωάδες* (στ. 761-3). Αυτό συμβαίνει πιθανότατα γιατί η μητέρα με τον γιο θα ανταμώσουν μαζί τον θάνατο. Αν και δεν είναι αγκαλιασμένοι και δεν αποδίδουν πολλά τρυφερά λόγια, όπως γίνεται στις *Τρωάδες* (στ. 750-1), ωστόσο, διαφαίνεται έμπρακτα η συναισθηματική τους σύνδεση.

Όταν πια στο ομώνυμο έργο η Ανδρομάχη παραδίδεται στους διώκτες, προκαλεί εκφράζοντας σκληρά λόγια (Ευρ. *Ανδρ.* 412). Παρομοίως, στις *Τρωάδες* με αφορμή τον θάνατο του Αστυάνακτα η Ανδρομάχη εκτοξεύει φοβερές κατηγορίες εναντίον των Αχαιών (Ευρ. *Τρ.* 764-779). Εντοπίζεται ένας κοινός τρόπος έκφρασης με ασύνδετο σχήμα (Ευρ. *Ανδρ.* 412, Ευρ. *Τρ.* 774-5), αφού την στιγμή της παράδοσης στον εχθρό η Ανδρομάχη εκφράζει την περιφρόνηση της στον εκάστοτε διώκτη και υιοθετεί προκλητική στάση. Μάλιστα στις *Τρωάδες* συναντάμε το ρήμα *δαίνυσθε* (στ. 775), που εκφράζει το υπερβολικό μίσος της Ανδρομάχης προς τους Αχαιούς. Κατά παρόμοιο τρόπο, στους στ. 74-75 στην *Ανδρομάχη* εκφράζεται το έντονο μίσος της Ανδρομάχης

¹⁶³ βλ. Sifakis (1979, 68).

¹⁶⁴ Σπανίως ο Ευριπίδης τοποθετεί τα παιδιά στον σκηνικό χώρο να εκφράζουν τις σκέψεις τους, βλ. Δρόσου (2004), 25. Για τα παιδιά στην σκηνή, βλ. Sifakis (1979, 72).

προς την Ερμιόνη και τον Μενέλαο, καθώς τους παρομοιάζει με γύπες.¹⁶⁵ Επιπρόσθετα, ανάμεσα στις κατηγορίες που εκτοξεύει η Ανδρομάχη εναντίων των Σπαρτιατών εντοπίζουμε το ρήμα *ὄλοισθ'* (Ευρ. *Ανδρ.* 453), που ομοιάζει με το *ὄλοιο* (Ευρ. *Τρ.* 772), όταν εκείνη κατηγορεί την Ελένη ως την αιτία κάθε συμφοράς.

Στις *Τρωάδες* δίνεται εξίσου έμφαση τόσο στην συζυγική της σχέση με τον Έκτορα όσο και στην μητρική της υπόσταση, προβάλλοντάς την ως ιδανική σύζυγο και συνάμα στοργική μητέρα. Ωστόσο, στην τραγωδία *Ανδρομάχη* δίνεται έμφαση στην μητρική ιδιότητα της Ανδρομάχης κι όχι στην ιδιότητά της ως συζύγου, διότι δεν είναι νόμιμη σύζυγος του Νεοπτόλεμου αλλά έχει την θέση παλλακίδας. Σε περίπτωση που προβαλλόταν η ερωτική της σχέση με τον Νεοπτόλεμο, τότε θα έχανε την αξία της ως προτύπου αφοσιωμένης συζύγου.

Καταληκτικά, στην τραγωδία *Ανδρομάχη* η ηρώιδα φαίνεται να αποδέχεται πλέον την μοίρα της δίχως αντιρρήσεις, συγκριτικά με τις *Τρωάδες*, στις οποίες η ίδια βρίσκεται σε κατάσταση άρνησης όσον αφορά στην κατάληξή της και στην μεταστροφή της μοίρας της μετά της άλωση της Τροίας. Σαφώς, η θυματοποίηση της Ανδρομάχης δεν έχει τελειώσει με το τέλος του πολέμου και τα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου συνεχίζουν να ασκούν επίδραση στο παρόν της ηρώιδας.¹⁶⁶ Παρόλα αυτά, ο Ευριπίδης μεταξύ των δύο έργων του δεν διαφοροποιεί την Ανδρομάχη ως προσωπικότητα αλλά την παρουσιάζει και στις δύο εκδοχές να διατηρεί ήπια και διαλλακτική στάση χωρίς εξάρσεις.

¹⁶⁵ βλ. Δρόσου (2004, 20).

¹⁶⁶ βλ. Muich (2010, 221).

Κεφάλαιο 5^ο

Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με άλλες γυναικείες μορφές συζύγων

5.1. Εισαγωγή

Έχοντας εξετάσει την μορφή και τον ρόλο της Ανδρομάχης από το έπος έως την τραγική ποίηση της κλασικής εποχής, στο παρόν κεφάλαιο θα συνεξετάσω πλέον την μορφή της Ανδρομάχης με άλλες πιστές γυναίκες συζύγους, οι οποίες είναι αφοσιωμένες στον οίκο τους. Συγκεκριμένα, πρόκειται να παραβάλω την Ανδρομάχη με την Πηνελόπη, την Άλκηστη και την Δηϊάνειρα όσον αφορά στην συζυγική τους ιδιότητα, εντοπίζοντας τόσο τις μεταξύ τους ομοιότητες όσο και τα στοιχεία που τις διαφοροποιούν. Τέλος, από τις παραπάνω συζύγους θα πρέπει να εξαιρέσουμε την Κλυταιμίστρα, η οποία έρχεται σε αντιδιαστολή με την μορφή της Ανδρομάχης ως προς την συζυγική της πίστη.

5.2. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Πηνελόπη

Με γνώμονα την πίστη και την αφοσίωσή της, η Πηνελόπη, σύζυγος του Οδυσσέα και θεμελιώδης γυναικεία παρουσία της *Οδύσσειας*, θεωρείται ως πρότυπο γυναίκας συζύγου ανά τους αιώνες. Παρά την εικοσαετή απουσία του ανδρός της από την πατρίδα του, εκείνη παραμένει πλήρως αφοσιωμένη σε αυτόν και επιμένει στην διαφύλαξη και υπεράσπιση του οίκου του.

Σε ολόκληρο τον κόσμο της *Οδύσσειας* βαρυσήμαντο ρόλο διαδραματίζει ο *έναίσιμος νόος*, δηλαδή η ηθική αρτιότητα. Ο άνθρωπος καταξιώνεται από σοφές και συνετές ενέργειες που δεν υπερβαίνουν το μέτρο. Η Πηνελόπη δεν εξαιρείται από το παραπάνω χαρακτηριστικό, αφού διακατέχεται από νοητική συγκρότηση και οξυδέρκεια, που αποδεικνύονται από το σχέδιο διαχείρισης των μνηστήρων της. Παράλληλα, οι νοητικές της αρετές αντιτίθενται με την νηπιότητα των συντρόφων του Οδυσσέα και των μνηστήρων της.

Αρχικά, η *Τηλεμάχεια* (ραψωδίες α-δ) μάς δίνει το έναυσμα για να σκιαγραφήσουμε την προσωπικότητα της Πηνελόπης, η οποία με την αρτιότητα που

την χαρακτηρίζει κατά την πολυετή απουσία του Οδυσσέως προσδίδει κλέος στο πρόσωπό του. Στην ραψωδία α περιγράφονται εικόνες φθοράς και παρακμής από τους μνηστήρες που έχουν καταλάβει το παλάτι του Οδυσσέα (Ομ. *Οδ.* α 91-2, 106-8, 144 κ.ε., 226-9, 242-51, 365-7), οι οποίες έρχονται σε αντιδιαστολή με την παρελθοντική ευημερία του παλατιού (Ομ. *Οδ.* α 117). Έτσι, με την χαοτική και δυσμενή ατμόσφαιρα που επικρατεί εντείνεται η τραγικότητα της πολύπαθης Πηνελόπης, η οποία με εγκαρτέρηση και αξιοπρέπεια αναμένει την επιστροφή του συζύγου της.¹⁶⁷ Παρά την κατάσταση που επικρατεί στο παλάτι με την παραμονή των μνηστήρων μέσα σε αυτό, η Πηνελόπη λόγω της απουσίας του Οδυσσέα έχει αναλάβει τον έλεγχο και την προστασία του οίκου και διαχειρίζεται χωρίς συμβιβασμούς τα γεγονότα.

Επιπλέον, στην ομηρική κοινωνία η γυναίκα είναι υποταγμένη σε έναν κατεξοχήν ανδροκρατούμενο κόσμο και ο ρόλος των δύο φύλων εμφανίζεται να είναι διχοτομημένος σε αρσενική και γυναικεία σφαίρα δράσης.¹⁶⁸ Έτσι, πλέον ο κύριος και ο προστάτης της Πηνελόπης γίνεται ο πατέρας της, εφόσον ο σύζυγός της απουσιάζει, κι αυτός θα αποφασίσει για τον επόμενο γάμο της (α 275-8), τον οποίο αναφέρει και ο Τηλέμαχος στον διάλογό του με την Αθηνά, ενώ επισημαίνει εσφαλμένα την αναποφασιστικότητα της Πηνελόπης (α 249-51). Αν και ο Τηλέμαχος επιθυμεί η μητέρα του να ξαναπαντρευτεί, ωστόσο, δεν έχει δικαίωμα να της επιβάλλει κάτι τέτοιο, παρά μόνο αν επιβεβαιωθεί ο θάνατος του Οδυσσέα.

Η Πηνελόπη περνά αρκετό χρόνο στην κάμαρά της, απομακρυσμένη από τους μνηστήρες, που την πολιορκούν ερωτικά, και θρηνώντας την απουσία του συζύγου της (α 360-4). Σύμφωνα με την De Jong (2011, 39), κάθε φορά που η Πηνελόπη εγκαταλείπει την κάμαρά της εντοπίζεται ένα μοτίβο ενεργειών.¹⁶⁹ Συγκεκριμένα, αυτή εγκαταλείπει το δωμάτιό της, κατευθύνεται προς το *μέγαρον*, συνοδευόμενη σταθερά από δύο υπηρέτριες και καλυμμένη με το πέπλο της, το οποίο της προσδίδει σεμνότητα, εκφράζει την άποψή της, δέχεται μια απάντηση και τελικά επιστρέφει και πάλι στην κάμαρά της. Στους στίχους 328-44 της α ραψωδίας η Πηνελόπη απευθυνόμενη στον Φήμιο τού ζητά να σταματήσει το τραγούδι για τον γυρισμό των Αχαιών από την Τροία, διότι καταρρακώνεται ψυχολογικά και πικραίνεται καθώς φέρνει στην μνήμη

¹⁶⁷ βλ. Foley (1981, 258).

¹⁶⁸ βλ. Foley (1981, 19).

¹⁶⁹ πβ. Ομ. *Οδ.* α 328-64, π 409-51, ρ 26-166, σ 158-303, τ 53-604, φ 1-358, ψ 1-296.

της τον ανδρείο Οδυσσέα, καθώς και δεν μπορεί να δραπετεύσει από την αποπνικτική πολιορκία των μνηστήρων, οι οποίοι σφετερίζονται την περιουσία του συζύγου της.

Η Πηνελόπη αντιστέκεται και συνειδητά καθυστερεί το ζήτημα του δεύτερου γάμου, αφού αισθάνεται αποστροφή προς τους παρασιτικούς μνηστήρες, που επιβουλεύονται την περιουσία ενός οίκου που έχει πληγεί εξαιτίας του Τρωικού πολέμου. Προσπαθεί αδιάλειπτα να καθυστερεί τον επικείμενο γάμο με διπλό δόλο, περιπαίζοντας τους μνηστήρες και δίνοντάς τους ελπίδες. Ο πρώτος δόλος σχετίζεται με το τέχνασμα του ιστού, ενώ όταν αυτός αποκαλύπτεται από τους μνηστήρες, επινοεί το δεύτερο σχέδιο με τον αγώνα τοξοβολίας των μνηστήρων. Μάλιστα, το όνομα της λόγω της λέξης *πήνη* παραπέμπει στον αργαλειό και στην ύφανση.¹⁷⁰ Το τέχνασμά της αντιλαμβάνονται και οι μνηστήρες, και την χαρακτηρίζουν ως πανούργα (β 85-128). Η ιστορία του τεχνάσματος με τον ιστό¹⁷¹ αναφέρεται από τον Αντίνοο (β 94-110), ο οποίος τονίζει ότι οι μνηστήρες έχουν προβεί σε σπατάλη της περιουσίας του Οδυσσέα, γιατί η Πηνελόπη αναβάλει να δώσει μια ξεκάθαρη απάντηση. Σύμφωνα με τον Αντίνοο (β 116-26), το κλέος είναι σίγουρο για μια τέτοια δόλια γυναίκα, με την οποία καμία άλλη γυναίκα δεν μπορεί να συγκριθεί. Σε αυτή τη σύγκριση υπονοείται τόσο η επινοητικότητα¹⁷² της όσο και η πίστη στον σύζυγό της. Ακόμη, ο αργαλειός δεν αποκλείεται εδώ να προσδίδει ισχύ στην υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην ομηρική κοινωνία συγκριτικά με εκείνη του ανδρός. Συνήθως κάποιος άνδρας, προκειμένου να περιορίσει την γυναίκα στα όρια του φύλου της, την διατάζει να ασχοληθεί με την ύφανση και όχι με κατεξοχήν ανδρικές ασχολίες.¹⁷³ Ωστόσο, μέσω του τεχνάσματος με τον αργαλειό, δηλαδή με το μέσο, το οποίο διαθέτει ως γυναίκα η Πηνελόπη προβάλλει αντίσταση στην ανδρική κυριαρχία.¹⁷⁴ Στην περίπτωση του Τηλεμάχου (α 356-9), εκείνος με περίσσεια αυτοπεποίθηση και αυστηρότητα την αποστέλλει στην κάμαρά της να ασχοληθεί με γυναικείες εργασίες, ενώ ο ίδιος θα φροντίζει για τα ζητήματα του οίκου. Τελικά, η Πηνελόπη αποσύρεται στα δωμάτιά της χωρίς να αντιδράσει και λόγω της θλίψης της βυθίζεται σε βαθύ ύπνο (α 360-4). Η υπακοή της δεν αποκλείεται να

¹⁷⁰ βλ. Μαρωνίτης (2005, 99).

¹⁷¹ Αναφορά στην ιστορία του ιστού γίνεται και στην τ 138-56 και στην ω 128-50.

¹⁷² Για το επίθετο *έχέφρων*, που αποδίδεται στην Πηνελόπη, πβ. ρ 390-1, ω 294-5.

¹⁷³ πβ. α 356-9, φ 350-3 και Ζ 490-3.

¹⁷⁴ βλ. De Jong (2001, 55).

οφείλεται στο γεγονός ότι αποσκοπεί στο να ανδρωθεί ο Τηλέμαχος και να αναλάβει τον ρόλο που του αρμόζει ως αρσενικού.

Επιπρόσθετα, ο Όμηρος δεν παύει στιγμή να εκθειάζει το εξωτερικό κάλλος που κοσμεί την Πηνελόπη, το οποίο αποτελεί στοιχείο για απόκτηση κλέους. Ωστόσο, η Πηνελόπη θεωρεί ότι η θηλυκότητα και η ομορφιά της εξαλείφονται εξαιτίας της πολυετούς απουσίας του αγαπημένου της συζύγου. Έτσι, εκείνη τονίζει ότι, εάν επέστρεφε ο Οδυσσέας, θα αποκτούσε πολύ μεγαλύτερο κλέος για το κάλλος της.¹⁷⁵

Η Πηνελόπη είναι θεοσεβούμενη και καταφεύγει στους θεούς, προκειμένου να ζητήσει λύτρωση από τους πόνους της (δ 722-723). Σε αυτήν την πορεία έχει ως προστάτιδα και αρωγό της την θεά Αθηνά, αφού και η Πηνελόπη την επικαλείται για να προστατεύει τον Τηλέμαχο (δ 795-847).

Στην ραψωδία λ ο Οδυσσέας, ακόμη κι αν βρίσκεται μακριά από την Πηνελόπη, πληροφορείται για την πίστη της κατά την κατάβασή του στον Άδη. Όταν εκείνος κατεβαίνει, λοιπόν, για χρησμό η μητέρα του, η Αντίκλεια, τον διαβεβαιώνει για την αφοσίωση και την θλίψη της συζύγου του (λ 182-3). Στην συνέχεια, το φάντασμα του Αγαμέμνονος παρουσιάζει στον Οδυσσέα με παραδειγματικό τρόπο την ιστορία της Κλυταιμίστρας, η οποία δολοφόνησε τον σύζυγό της. Έτσι, ο δολοφονημένος σύζυγος συμβουλεύει τον Οδυσσέα να είναι προσεκτικός με την σύζυγό του μόνο και μόνο επειδή συγκαταλέγεται στο γυναικείο φύλο, το οποίο ταυτίζεται με τη δολοπλοκία (λ 405-34). Ωστόσο, ευθύς αμέσως τα λόγια του αλλάζουν, όταν αναφέρεται αποκλειστικά στην Πηνελόπη ως πρότυπο συζύγου (λ 444-51).

Στην π 449-51 η Πηνελόπη όντας ανυπεράσπιστη κι ανήσυχη για την ζωή του γιου της απειλείται από τους μνηστήρες, θρηνεί στην κάμαρά της και φέρνει στην μνήμη της τον Οδυσσέα. Επιπλέον, εκείνη αδυνατεί να πειστεί από τα λόγια του Ευρυμάχου, ο οποίος επιθυμεί να την καθησυχάσει (π 434-447). Στην ραψωδία ρ ο Τηλέμαχος πια έχει επιστρέψει στην Ιθάκη, ενώ έχει προηγηθεί η αναγνώριση του πατρός του (π 213 κ.ε.), την οποία δεν αποκαλύπτει στην μητέρα του.

Στην ραψωδία σ δίνεται η ευκαιρία στον Οδυσσέα, ο οποίος είναι μεταμφιεσμένος σε ζητιάνο, να εξετάσει την πίστη της συζύγου του, η οποία κατεβαίνει στο μέγαρο μαζί

¹⁷⁵ πβ. σ 251-6, τ 218.

με δύο υπηρέτριες (σ 206 κ.ε.), προξενώντας πόθο στους μνηστήρες (σ 245-9), αφού είναι εν αγνοία της καλλωπισμένη από την θεά Αθηνά. Η Πηνελόπη, έπειτα, με πονηριά τους υπόσχεται να προχωρήσει αναγκαστικά σε γάμο λόγω της ενηλικίωσης του γιου της, αποσπώντας δώρα από αυτούς ως υποψήφια νύφη, ώστε να διαλέξει για σύζυγό της αυτόν που θα προσφέρει τα καλύτερα δώρα (σ 250-80). Σε αυτό το σημείο δρα κατά βάση ως μητέρα, αφήνοντας στην άκρη τον ρόλο της ως πιστής συζύγου, καθώς σκέφτεται ότι ένας δεύτερος γάμος θα έσωζε την περιουσία του γιου της, την οποία έχουν καταχραστεί οι μνηστήρες που έχουν καταλάβει το παλάτι. Παρατηρώντας τα τεκταινόμενα μεταμφιεσμένος ο Οδυσσέας γεμάτος χαρά αντιλαμβάνεται τα δολοπλόκα σχέδια της συζύγου του (σ 281-3).

Στην ραψωδία τ (στ. 408-504) η Πηνελόπη συνομιλεί με τον Οδυσσέα, που είναι μεταμφιεσμένος ως ένας άγνωστος επαίτης, και η στιγμή της αναγνώρισης ολοένα και πλησιάζει. Η Πηνελόπη πονά για την απουσία του συζύγου της μπροστά στον ξένο επαίτη που δεν είναι άλλος από τον Οδυσσέα (τ 205-9). Στα λόγια της διαφαίνεται η αγάπη, η αφοσίωση και η πίστη της στον Οδυσσέα. Αν εκείνος επέστρεφε, η Πηνελόπη θα είχε μεγαλύτερη δόξα και στήριξη από τον ίδιο (τ 127-8, 254-5). Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμη και κατά την απουσία του Οδυσσέα η Πηνελόπη δεν παύει στιγμή να επαινεί και να τιμά τον σύζυγό της. Εκείνη ζητά από τον ξένο πληροφορίες για τον Οδυσσέα, και ενώ συζητούν, του αναφέρει το δίλημά της: είτε εκείνη θα παραμείνει ανύπαντρη κοντά στον γιο της, διαφυλάττοντας την περιουσία του οίκου, είτε θα προχωρήσει σε δεύτερο γάμο (τ 524-31). Εν τέλει, η Πηνελόπη αναγγέλλει έναν αγώνα τοξοβολίας, αναφέροντας ότι θα παντρευτεί μόνο αυτόν που θα μπορέσει να τεντώσει το τόξο του Οδυσσέα και να διαπεράσει με το βέλος τις εγκοπές των λεπίδων δώδεκα πελέκεων, πράγμα που μόνο ο σύζυγός της ήταν ικανός να καταφέρει (τ 576-81). Συνεπώς, την επόμενη μέρα που θα εκτελεστεί ο άθλος, η Πηνελόπη περνά στην παρασυζυγία.¹⁷⁶

Στην ραψωδία φ η Πηνελόπη καλεί τους μνηστήρες σε διαγωνισμό, φέρνοντας την φαρέτρα και τα βέλη και αναμένοντας αυτόν που θα εξομοιωθεί με τον αγαπημένο της σύζυγο (φ 69-79). Οι μνηστήρες δοκιμάζουν την τύχη τους ανεπιτυχώς και, στο τέλος, ο επαίτης εκφράζει την επιθυμία του να διαγωνιστεί κι αυτός, αν και δίχως καμία αξίωση, και η Πηνελόπη δέχεται την πρότασή του με προθυμία και του προσφέρει

¹⁷⁶ βλ. Μαρωνίτης (2005, 69).

δώρα (φ 330-42). Στην συνέχεια, ο Τηλέμαχος ζητά από την Πηνελόπη να απομακρυνθεί από την σκηνή που θα ακολουθήσει (φ 343-53), αφού η μάχη αποτελεί έργο των ανδρών, κι εκείνη υπάκουα εκτελεί την παρότρυνσή του (φ 354-58).¹⁷⁷ Τελικά, η αιματηρή μνηστηροφονία εκτελείται στην ραψωδία χ.

Με τις πολλαπλές αναβολές η αναγνώριση του Οδυσσέα από την Πηνελόπη πραγματοποιείται στη ραψωδία ψ. Η Ευρύκλεια φέρνει στην Πηνελόπη την είδηση για την επιστροφή του Οδυσσέα και για την μνηστηροφονία αλλά εκείνη αντιμετωπίζει με δυσπιστία και επιφυλακτικότητα τα λόγια της πρώτης (ψ 1-84). Δίχως να παρασυρθεί από τα συναισθήματά της αναζητά απτές αποδείξεις για την επιστροφή του Οδυσσέα ως μια σώφρων σύζυγος (ψ 105-110), κι έτσι προσπαθεί να εξακριβώσει την αλήθεια με ένα σχέδιο, προκειμένου να διαπιστώσει αν ο ξένος είναι όντως ο άνδρας της. Όντας αντάξια του πολυμήχανου Οδυσσέα, προστάζει την Ευρύκλεια να στρώσει στον Οδυσσέα να κοιμηθεί στο νυφικό κρεβάτι που βρίσκεται έξω από την κρεβατοκάμαρα και δήθεν έφτιαξε ο ίδιος. Η Πηνελόπη προσπαθεί να διαπιστώσει πως η σχέση τους παραμένει αναλλοίωτη, αφού εκείνη μέσα στην χαοτική κατάσταση που επικρατούσε στο παλάτι επί πολλά χρόνια ήταν εφοπλισμένη με καρτερικότητα κι επιμονή. Τότε ο Οδυσσέας παρουσιάζεται αγανακτισμένος (ψ 183-204) και τότε εκείνη πείθεται ότι πρόκειται στ' αλήθεια για τον Οδυσσέα. Η πίστη και η σύνεσή της ως συζύγου αλλά και η διανοητικότητά της αποδεικνύονται από τα λόγια της στους στ. 209-230 της ραψωδίας ψ, τα οποία είναι ρητορικά δομημένα. Τότε εκείνη εγκωμιάζει τον Οδυσσέα και με τον έπαινο αυτό αποσκοπεί στο να δικαιολογήσει την μέχρι τώρα στάση της, καθώς φοβόταν μην πέσει θύμα εξαπάτησης. Ακόμη, η ίδια παρομοιάζει την αγαλλίαση που νιώθει την στιγμή της επανένωσης με την αγαλλίαση των ναυαγών, όταν τελικά διασώζονται στην στεριά (ψ 231-40). Με αυτήν την παρομοίωση είναι σαν να μεταβιβάζονται οι πολυετείς περιπέτειες του Οδυσσέα στην Πηνελόπη, αφού εκείνη όλα αυτά τα χρόνια έδειχνε ανοχή τους μνηστήρες, ενώ εν τέλει νιώθει ότι πλέον έχει επέλθει η αρμονία με την άφιξη του συζύγου της.¹⁷⁸

Στη ραψωδία ω η ψυχή του μνηστήρα Αμφιμέδοντα πληροφορεί την ψυχή του Αγαμέμνονα για τα τεχνάσματα της Πηνελόπης και την μεταμφίηση του Οδυσσέα σε άγνωστο επαίτη (ω 120-190). Ο Αγαμέμνων εγκωμιάζει την πίστη της Πηνελόπης στον

¹⁷⁷ πβ. Ομ. *Ιλ.* X 350-3.

¹⁷⁸ βλ. De Jong (2001, 253).

σύζυγό της, η οποία αν και έμεινε μόνη της, παρέμεινε πιστή σε αυτόν (ω 190-202). Επιπλέον, εγκωμιάζεται ακόμα και από τον Λαέρτη ως σύζυγος με ποικίλες αρετές (ω 294-5).

Υπάρχουν, επιπλέον, μελετητές που εντοπίζουν ομοιότητες στον βίο μεταξύ των δύο συζύγων, δηλαδή του Οδυσσέα και της Πηνελόπης, αναφερόμενοι στο χρονικό διάστημα που ήταν χωριστά ο ένας από τον άλλον.¹⁷⁹ Τόσο η Πηνελόπη όσο και ο Οδυσσέας δεν παύουν στο έπος να δολοπλοκούν με κύριο μέλημα την γρήγορη επανένωσή τους. Όπως ο Οδυσσέας στο ταξίδι του έχει αντισταθεί στον πειρασμό τριών θηλυκών υπάρξεων (Κίρκη, Καλυψώ, Ναυσικά), εξίσου και η Πηνελόπη αντιστέκεται στην πολιορκία της από τους μνηστήρες.

Καταληκτικά, η Πηνελόπη είναι μια γυναίκα, που έχει καταφέρει να σταθεί άψογα στον ρόλο της πιστής και φρόνιμης¹⁸⁰ συζύγου και η οποία διαθέτει πολλές ηθικές αρετές, μεταξύ των οποίων είναι η καρτερικότητα, η αφοσίωση, η επινοητικότητα και η σεμνότητα. Συνεπώς, η Πηνελόπη είναι μια γυναίκα που συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά στοιχεία μιας ιδεώδους γυναίκας της ομηρικής εποχής, αφού διαθέτει και ηθικές αρετές αλλά και κάλλος. Παράλληλα, παρουσιάζει πολυεπίπεδο χαρακτήρα, αφού προσπαθεί να επιβιώσει σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, διατηρώντας αλώβητη την περιουσία του οίκου της.

Συγκρίνοντας, λοιπόν, την Πηνελόπη με την Ανδρομάχη του Ομήρου διαπιστώνουμε ότι και οι δύο γυναικείες μορφές υπήρξαν πρότυπα πίστης και αφοσίωσης. Η Πηνελόπη αναβάλλει συνεχώς τον επόμενο γάμο της με τους μνηστήρες χρησιμοποιώντας τεχνάσματα και επί είκοσι έτη παραμένει πιστή στον Οδυσσέα. Ομοίως, η Ανδρομάχη του Ομήρου εμφανίζεται ως υπόδειγμα συζύγου του Έκτορος, τον οποίο είχε ως το μοναδικό της στήριγμα στην ζωή, αφού είχε χάσει κάθε συγγενικό της πρόσωπο (Ομ. *Ιλ.* 6.411-413).

Διαπιστώνουμε ότι η γυναίκα στην *Οδύσσεια* είναι ελαφρώς πιο ενεργή σε αντίθεση με την γυναίκα στην *Ιλιάδα*. Αν λάβουμε υπόψη ότι οι μνηστήρες επιβουλεύονται την περιουσία του οίκου του Οδυσσέα, η Πηνελόπη με ατομική ευθύνη

¹⁷⁹ Οι εμπειρίες του ζεύγους κατά το διάστημα που ήταν απομακρυσμένοι φαίνεται να ενσωματώνονται, βλ. De Jong (2001, 594).

¹⁸⁰ Για το επίθετο *περίφρων*, που αποδίδεται στην Πηνελόπη, πβ. δ 787, 808, 830, λ 445-46, ρ 36-7, 100, 162, 492, 498, 528.

αναλαμβάνει την προστασία του οίκου, έως ότου να ενηλικιωθεί ο γιος της. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην περίπτωση της Ανδρομάχης, η οποία γενικότερα δρα με περισσότερη παθητικότητα.

Επιπρόσθετα, και οι δύο γυναίκες είναι θύματα του Τρωικού Πολέμου. Συγκεκριμένα, ο σύζυγος της Ανδρομάχης, ο Τρώας Έκτωρ, σκοτώνεται από τα χέρια του Αχιλλέα στον Τρωικό Πόλεμο. Στην περίπτωση του Οδυσσέα, εκείνος μετά την άλωση της Τροίας, δεν επιστρέφει στην πατρίδα του, όπως γίνεται με τους άλλους Αχαιούς, αφού βρίσκεται εγκλωβισμένος στο νησί της Καλυψούς.

Ο αργαλιός και η ύφανση είναι θεμελιώδη στοιχεία και για τις δύο συζύγους. Συγκεκριμένα, ο Τηλέμαχος παροτρύνει την μητέρα του να αποσυρθεί στα δωμάτιά της και να υφάνει (Ομ. *Οδ.* α 350-82). Αντίστοιχη παρότρυνση αλλά από την πλευρά του Έκτορος δέχεται και η Ανδρομάχη στην *Ιλιάδα* (στ. 490 κ.ε.), όταν εκείνος την συμβουλεύει να επιστρέψει στον οίκο και στις οικιακές της ασχολίες, όπως αρμόζει. Ακόμη, η ύφανση για την Πηνελόπη αποτέλεσε το τέχνασμα με το οποίο παραπλάνησε τους μνηστήρες για να μπορέσει να καθυστερήσει όσο το δυνατόν περισσότερο τον δεύτερο γάμο της και, κατ' επέκταση, να παραμείνει πιστή στον Οδυσσέα (Ομ. *Οδ.* β 94-110). Απ' την άλλη, η Ανδρομάχη του Ομήρου, καθώς υφαίνει στον αργαλιό (Ομ. *Ιλ.* 22.440-41), όπως την είχε προτρέψει ο Έκτωρ, και παράλληλα αναμένει την άφιξή του, διαπιστώνει σύντομα ότι ο πολυαγαπημένος της σύζυγος είναι νεκρός.

Και οι δύο γυναίκες δεν παύουν στιγμή να ανακαλούν με κάθε ευκαιρία στην μνήμη τους τον σύζυγό τους και να θλίβονται με την απουσία του από την ζωή τους. Η Πηνελόπη κατεβαίνει από την κάμαρά της, ζητώντας με θάρρος από τον Φήμιο να διακόψει το άσμα του, στο οποίο αναφέρεται στον γυρισμό των Ελλήνων στην πατρίδα τους, αφού θυμάται τον σύζυγό της και πληγώνεται βαθύτατα (Ομ. *Οδ.* α 328-44). Ακόμη όμως και στην συζήτησή της με τον ξένο η Πηνελόπη κάνει λόγο συνεχώς για τον Οδυσσέα και ζητά πληροφορίες γι' αυτόν (Ομ. *Οδ.* τ 408-504). Αντίστοιχα, η Ανδρομάχη του Ευριπίδη συνεχώς επικαλείται και ανακαλεί στην θύμησή της την ιλιαδική της σχέση με τον αγαπημένο της Έκτορα.¹⁸¹

Πέρα από σωφροσύνη κι αφοσίωση, τόσο η Πηνελόπη όσο και η Ανδρομάχη διακατέχονται από οξυδέρκεια και επινοητικότητα, προκειμένου να ανταμώσουν και

¹⁸¹ πβ. Ευρ. *Ανδρ.* 8-9, 106-7, 222, 399-400, 523-5.

πάλι τον αγαπημένο τους σύζυγο. Πιο συγκεκριμένα, η ομηρική Ανδρομάχη προτείνει στον Έκτορα να ακολουθήσει μια αμυντική στρατηγική (Ομ. *Ιλ.* 6.433-39), σύμφωνα με την οποία, ο Έκτωρ θα μπορούσε να πολεμήσει τους Αχαιούς μέσα από τα τείχη της Τροίας και κοντά στην αγριοσυκιά. Η Πηνελόπη, η οποία, επιπλέον διέπεται κι από μια δόση πανουργίας, επινοεί διπλό δόλο με το υφαντό και τον αγώνα τοξοβολίας, προκειμένου να παρακωλύσει τον επόμενο γάμο της.

Ένα τελευταίο αντιθετικό στοιχείο μεταξύ των δύο συζύγων είναι η παραμονή τους στον οίκο. Η Πηνελόπη, σύμφωνα με τον παραδοσιακό της ρόλο ως γυναίκα, βρίσκεται συνεχώς κλεισμένη στην κάμαρή της, ιδίως όταν εκείνη επιδιώκει να αποφεύγει τους μνηστήρες, που έχουν καταλάβει το παλάτι. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως προαναφέρθηκε, εκείνη εμφανίζεται να βγαίνει από την κάμαρή της, αντιδρώντας σε κάποιο ερέθισμα, ωστόσο, και πάλι στο τέλος αποσύρεται στα δωμάτιά της. Αντιθέτως, η Ανδρομάχη του Ομήρου ως επί το πλείστον περιγράφεται να περιφέρεται εκτός του οίκου και σε συναισθηματική αναστάτωση¹⁸², ενώ, παράλληλα, έχει εγκαταλείψει τις ασχολίες της όσον αφορά στον οίκο. Στην ραψωδία Ζ (6.370 κ.ε.) και στην Χ της *Ιλιάδας* (22.440 κ.ε.) εκείνη κινείται από το εσωτερικό προς το εξωτερικό του οίκου, για να πληροφορηθεί εναγωνίως για την τύχη του συζύγου της.

5.3. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Άλκηστη

Ο Ευριπίδης στο έργο του *Άλκηστις*, που διδάχθηκε το 438 π.Χ.¹⁸³, παρουσιάζει τον μύθο¹⁸⁴ μιας συζύγου, της Αλκήστιδος, η οποία θυσιάζεται αυτοπροαίρετα για να σώσει από τον θάνατο τον σύζυγό της, τον Άδμητο, βασιλιά των Φερών. Η Άλκηστις, όντας ερωτευμένη, επιλέγει συνειδητά να εγκαταλείψει κάθε χαρά της ζωής της και να ανταλλάξει την ζωή της με αυτήν του ανδρός της, μια λύση που αποτελεί την αρχή της δυστυχίας. Ωστόσο, η αυτοθυσία της δεν πραγματοποιείται δίχως όρους, αφού η ίδια ζητά από τον Άδμητο να μην παντρευτεί ξανά.

Στα πρώτα της λόγια κατά την συνομιλία της με τον Άδμητο (Ευρ. *Αλκ.* 244-272), τα οποία διέπονται από λυρισμό και συναισθηματική ένταση, η Άλκηστις απευθύνει

¹⁸² βλ. Betancourt (2001, 20), πβ. Ομ. *Ιλ.* 6.386.

¹⁸³ Το έργο είχε την θέση σατυρικού δράματος στην τριλογία *Κρήσσαι*, *Αλκμέων ο δια Ψωφίδος*, *Τήλεφος*.

¹⁸⁴ Ο Ευριπίδης δανείζεται από τον Φρόνιχο την ιστορία της Αλκήστιδος.

χαιρετισμό προς το φως του ηλίου και τα νέφη (244-5), ενώ φέρνει ως ανάμνηση την πατρίδα της (248-9), κι έπειτα κάνει λόγο για τον Θάνατο, ο οποίος επιθυμεί να την πάρει μαζί του στον Άδη (252-6). Ύστερα από την συναισθηματική της έξαρση, με ορθολογισμό, δεξιολογία και προνοητικότητα για την μελλοντική ζωή των παιδιών της η Άλκηστις προσπαθεί να κάνει τον άνδρα της να της υποσχεθεί υπεύθυνα ότι δεν θα παντρευτεί άλλη γυναίκα, εστιάζοντας στο ότι η ίδια δεν επιθυμεί κακή μητριά για τα τέκνα της, όταν αυτά θα μείνουν ορφανά από μητέρα (280-325).¹⁸⁵ Έτσι, η Άλκηστις με την αυτοθυσία της θα αποδειχθεί ως πρότυπο συζυγικής αφοσίωσης και μητρικής αγάπης (323-325). Η απόφασή της για αυτοθυσία πηγάζει ουσιαστικά από τη φροντίδα της για τον «οίκο» και για τα παιδιά της ως μέσο ενίσχυσης αυτού του οίκου.

Παράλληλα, η ένδοξη πράξη αυτοθυσίας της Αλκήστιδος θα της προσδώσει κλέος και υστεροφημία, ενώ ο Άδμητος θα ζήσει μια δυστυχημένη ζωή λόγω της απώλειας της συζύγου του.¹⁸⁶ Γενικότερα, στην τραγική ποίηση η αυτοθυσία συνιστά μια ιδιαίτερη μορφή επαίνου της γυναικείας συμπεριφοράς.¹⁸⁷ Έτσι, η Άλκηστις χρησιμοποιεί την συγκεκριμένη πράξη της ως το πιο ισχυρό της επιχείρημα, προκειμένου να αποδείξει τόσο με έργα όσο και με λόγια την αγάπη της στον Άδμητο, εν αντιθέσει με τους γονείς του (340). Η μητέρα του κι ο πατέρας του δεν δέχτηκαν να πεθάνουν για χάρη του γιου τους όμως εκείνη δεν διστάζει να κάνει κάτι τέτοιο. Όσα έχει ζήσει ως τώρα την κάνουν να θρηνεί για τις ευτυχισμένες στιγμές του μέλλοντος που θα χάσει και αναζητά εναλλακτικές λύσεις (288-9). Σύμφωνα με τα λεγόμενά της το προτιμότερο θα ήταν να θυσιαστούν οι γονείς του, οι οποίοι βρίσκονται σε πιο ευάρμοστη ηλικία για θάνατο, παρά η ίδια (290-4).

Τα συναισθήματα και η αγάπη της Αλκήστιδος για τον σύζυγό της δεν εκφράζονται.¹⁸⁸ Αυτή αποχαιρετά τον Άδμητο, παραδίδοντάς του τα παιδιά τους στην αγκαλιά του (375), κι, έπειτα, εξαφανίζεται. Επιπλέον, με αυτήν την γενναία της απόφαση για αυτοθυσία η Άλκηστις φαίνεται να ξεπερνά τα όρια του περιορισμένου κοινωνικού της ρόλου της ως γυναίκας. Η ίδια πρέπει να έχει επίγνωση ότι η πράξη της

¹⁸⁵ Ένα ορφανό παιδί, και πόσο μάλλον ένα ορφανό κορίτσι, γινόταν συνήθως έρμαιο της μητριάς του, βλ. Χουρμουζιάδης (1986, 93-94).

¹⁸⁶ πβ. Ευρ. *Αлк.* 150-151, 447, 623-624, βλ. Easterling – Knox (1985), 433, Ιακώβ (2012, 112-113).

¹⁸⁷ βλ. Παπαδοπούλου (2008, 161).

¹⁸⁸ Η μη έκφραση των συναισθημάτων είναι εύλογη, εάν λάβουμε υπόψιν ότι σύμφωνα με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό ο έρωτας λογίζεται ως μια ανεξέλεγκτη δύναμη και η έκφρασή του θα έπρεπε να παρουσιάζεται ελεγχόμενα.

χαρακτηρίζεται από αρσενικά στοιχεία, τόλμη και δυναμισμό, γι' αυτό και αποκτά κλέος, αφού μπαίνει στην θέση του ανδρός της. Σε αυτήν την περίπτωση ο Ευριπίδης καινοτομεί, βγάζοντας τη σύζυγο έξω από το στενό πλαίσιο του οίκου και της προσδίδει πιο ενεργό ρόλο.

Καταληκτικά, η εθελούσια θυσία της Αλκήστιδος για χάρη του ανδρός της διαδραματίζει διττό ρόλο. Αφενός, φανερώνονται έμπρακτα τα συναισθήματά της ως συζύγου και, αφετέρου, αντικατοπτρίζονται σε αυτήν στερεότυπα της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, η οποία θεωρεί τον άνδρα απαραίτητο στοιχείο για την επιβίωση και την ευμάρεια του οίκου. Ακόμη, ο Ευριπίδης τοποθετεί την Άλκηστη κοντά στον σύζυγό της, προκειμένου να υπερτονίσει τις αρετές της έναντι στον δικό του εγωκεντρισμό και την δειλία.

Αν συγκρίνουμε την Άλκηστη στο ομώνυμο δράμα του Ευριπίδου με την μορφή της Ανδρομάχης μπορούμε να διακρίνουμε ομοιότητες αλλά κυρίως στοιχεία που τις διαφοροποιούν ως χαρακτήρες. Αρχικά, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι το δράμα *Άλκηστις* δεν εκτυλίσσεται σε πολεμικό φόντο, όπως συμβαίνει στα έργα στα οποία εμφανίζεται η Ανδρομάχη. Επιπλέον, στην *Ιλιάδα* δεν τίθεται η αίρεση του να σωθεί ο Έκτωρ, εάν κάποιος άλλος προσφερθεί για θάνατο αντί εκείνου. Παρόλα αυτά, στο δράμα *Άλκηστις* έχουμε την εθελούσια θυσία της ομώνυμης ηρωίδας για θάνατο, προκειμένου να σωθεί ο σύζυγός της.

Τόσο η Άλκηστις όσο και η Ανδρομάχη φημίζονται ως πρότυπα συζυγικής αγάπης και αφοσίωσης. Η Ανδρομάχη τρέφει εντονότατα συναισθήματα αγάπης για τον Έκτορα, ο οποίος είναι ο μοναδικός της προστάτης (Ομ. *Ιλ.* 6.411-413), όπως εξάλλου και η Άλκηστις για τον αγαπημένο της Άδμητο, αν και εκείνη δεν εκφράζεται τόσο διά του λόγου όσο μέσω της απόφασής της για αυτοθυσία. Και οι δύο μεριμνούν για τον οίκο τους και για τα παιδιά τους.

Ένα στοιχείο που διαφοροποιεί τις δύο γυναίκες είναι ο βαθμός ενεργητικότητάς τους και ο βαθμός που αυτές υπακούουν στα στερεότυπα μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας. Συγκεκριμένα, η Άλκηστις δραπετεύει από τον παραδοσιακό της ρόλο ως γυναίκας που περιορίζεται στον οίκο και αποκτά έναν πιο ενεργητικό ρόλο, υιοθετώντας ανδροπρεπή χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, εκείνη αποφασίζει να θυσιαστεί για χάρη του συζύγου της και η ένδοξη αυτή πράξη χαρίζει κλέος στην ίδια,

τονίζοντας τις αρετές της, αλλά και στον σύζυγό της. Στον αντίποδα, η Ανδρομάχη στην *Ιλιάδα* αποκτά κλέος μέσω των πολεμικών αρετών και του ηρωικού θανάτου του Έκτορος στον Τρωικό Πόλεμο. Η ίδια διατηρεί παθητική και υπάκουη στάση, δρώντας περισσότερο ως θύμα του Τρωικού Πολέμου, συγκριτικά με την αποφασιστική στάση της Αλκήστιδος. Μπορεί κατά βάθος η Ανδρομάχη να παλεύει να ακουστεί η γυναικεία της φωνή σε μια κατεξοχήν πατριαρχική κοινωνία αλλά δεν απαρνείται πλήρως την ανδρική κυριαρχία και το κοινωνικό γίνεσθαι, με το οποίο και συμβιβάζεται εν τέλει. Στην *Ιλιάδα* με τόλμη προτείνει ένα στρατηγικό σχέδιο στον Έκτορα (Ομ. *Ιλ.* 6.433-39), ωστόσο, επανέρχεται γρήγορα στις γυναικείες της ασχολίες, έπειτα από την έκκληση του συζύγου της (Ομ. *Ιλ.* 6.490-93).

Επιπρόσθετα, τόσο ο Όμηρος όσο και ο Ευριπίδης παρουσιάζουν την Ανδρομάχη να αντιπαραβάλλει συχνά το ευτυχισμένο παρελθόν της με τον Έκτορα, όσο εκείνος ήταν εν ζωή, με τα βάσανά της και την δυστυχισμένη της κατάληξη μετά τον θάνατό του και την πτώση της Τροίας. Απ' την άλλη, η Άλκηστις ανακαλεί το ευτυχισμένο παρελθόν με τον σύζυγό της (288-9), αφού, εάν εκείνη επέλεγε να ζήσει, το μέλλον θα της χάριζε κι άλλες στιγμές ευημερίας. Μάλλον στην προκειμένη περίπτωση ο Άδμητος είναι αυτός που ταυτίζεται περισσότερο με την Ανδρομάχη, αφού και τους δύο τους περιμένει μια ζωή γεμάτη δυστυχία μετά από τον θάνατο των αγαπημένων τους συντρόφων. Ωστόσο, ο Άδμητος δεν θα χάσει την ελευθερία του, όπως συμβαίνει με την Ανδρομάχη, η οποία γίνεται θύμα πολέμου.

Αντίθεση ανάμεσα στις δύο γυναικείες μορφές συζύγων προκαλεί και το κατά πόσο η κάθε μια εμφανίζεται να ανέχεται τις εξωσυζυγικές σχέσεις. Με αφορμή την μελλοντική ευτυχία των παιδιών της η Άλκηστις αναγκάζει τον Άδμητο να της ορκιστεί ότι εκείνος θα παραμείνει πιστός και, κατ' επέκταση, τα παιδιά της δεν θα γνωρίσουν κάποια μητριά. Παρόλα αυτά, η ευριπίδεια Ανδρομάχη σκιαγραφείται να υπομένει τις εξωσυζυγικές σχέσεις του Έκτορος με ανεκτικότητα (Ευρ. *Ανδρ.* 222-28), θηλάζοντας μάλιστα τα νόθα παιδιά του. Βέβαια και η ίδια αναγκάζεται να υπομείνει την δυστυχία της και να γίνει παλλακίδα του Νεοπτόλεμου, χωρίς, ωστόσο, να λησμονήσει στιγμή την μνήμη του αποθανόντα συζύγου της.¹⁸⁹

¹⁸⁹ πβ. Ευρ. *Ανδρ.* και *Τρ.*.

Η Άλκηστις και η Ανδρομάχη φαίνεται να διαφέρουν και ως προς την φύση των λόγων τους. Αναλυτικότερα, στην αρχή της συζήτησής της με τον Άδμητο (Ευρ. *Αлк.* 244-272) η Άλκηστις εκφράζεται με έντονο λυρισμό και συναίσθημα, καθώς αναφέρεται στις επιθανάτιες παραισθήσεις της, ενώ τα επόμενά της λόγια χαρακτηρίζονται από ορθολογισμό. Όσον αφορά στην Ανδρομάχη των *Τρωάδων* του Ευριπίδου, στην σκηνή που εκείνη αποχωρίζεται τον γιο της (Ευρ. *Τρ.* 740-779) απουσιάζει εντελώς η λογική και κυριαρχεί το συναίσθημα. Ωστόσο, στην *Άνδρομάχη* η ομώνυμη ηρώιδα κάνει αρχικά χρήση λογικής επιχειρηματολογίας, προσπαθώντας να πείσει τον Μενέλαο για τις συνέπειες των αποφάσεών του (Ευρ. *Ανδρ.* 339-344), ενώ, στην συνέχεια, εφόσον αντιλαμβάνεται ότι ο σκοπός της δεν έχει επιτευχθεί, υιοθετεί ένα άκρως συναισθηματικό ύφος (Ευρ. *Ανδρ.* 384-420).

5.4. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Δηιάνειρα

Στο δράμα *Τραχίνιαι* του Σοφοκλή, ένα έργο που γράφτηκε μεταξύ του 450 και 440 π.Χ., το οποίο μάλιστα θεωρείται μία από τις παλαιότερες παραδεδομένες τραγωδίες του Σοφοκλέους, σκιαγραφείται κατά βάση η ζωή και ο χαρακτήρας της Δηιάνειρας, η οποία εμφανίζεται να είναι ερωτευμένη με τον σύζυγό της, Ηρακλή. Εκείνη, αν και επιδιώκει να αποδειχθεί ως η ιδανική και σοφή σύζυγος για τον άνδρα της, πέφτει θύμα της ευπιστίας και της αφέλειάς της, και μετουσιώνεται σε τραγικό πρόσωπο, που οδηγείται εν τέλει στην αυτοκτονία.

Στον πρόλογο, στον οποίο απεικονίζεται η ζωή της που είναι γεμάτη φόβους, η Δηιάνειρα ανατρέχει με πικρία στο δυστυχημένο παρελθόν της, αφού θα παντρευόταν τον ποταμό Αχελώο, εάν δεν την προστάτευε ο Ηρακλής με τον γάμο τους, ο οποίος τώρα απουσιάζει στην μάχη (Σοφ. *Τραχ.* 9-21).¹⁹⁰ Για την ηρώιδα το κάλλος της δεν υπήρξε η αφορμή για να βιώσει στιγμές χαράς. Ωστόσο, μέσω της ομορφιάς της γοήτευσε τον Ηρακλή και από τότε συνήθισε στην συνεχή απουσία του, ενώ ο έγγαμος βίος της προκαλούσε ατέρμονους φόβους και άγχη.¹⁹¹ Συνάμα, κατά την διάρκεια της συχνής απουσίας του Ηρακλή, προστάτευε τον οίκο του αλλά και ανέθρεφε τα τέκνα

¹⁹⁰ Ο Χορός στους στίχους 497-530 περιγράφει την μονομαχία μεταξύ του Ηρακλή και του Αχελώου για την διεκδίκηση της Δηιάνειρας, η οποία μάλιστα φοβάται μήπως η ομορφιά της αποβεί καταστροφική.

¹⁹¹ Easterling (1996, 104).

τους, τα οποία ο Ηρακλής αντάμωνε σπανίως (Σοφ. *Τραχ.* 30-35). Σαφώς, πρόκειται για μια γυναίκα η οποία είναι ερωτευμένη και κατακλύζεται από αγωνία για την ζωή του συζύγου της (36-49). Η Δηιάνειρα αναμένει με παθητικότητα τον Ηρακλή και παρακινείται να τον αναζητήσει μόνον έπειτα από την παρότρυνση της τροφού.¹⁹²

Στο πρώτο επεισόδιο και, συγκεκριμένα, από τον στίχο 180 κ.ε., η Δηιάνειρα πληροφορείται για την επιστροφή του Ηρακλή. Στην συνέχεια, αφού ο αγγελιαφόρος της γνωστοποιεί για την ύπαρξη της Ιόλης στον οίκο της ως ερωμένης του Ηρακλή (350-374), κινείται μεταξύ πικρίας (375-9) και συγχώρεσης (436-48). Η Δηιάνειρα, λοιπόν, προσπαθεί να μην νιώσει θυμό για τον σύζυγό της, ο οποίος ερωτεύτηκε την νεαρή βασιλοπούλα Ιόλη, ενώ αναφέρεται με κατανόηση στην ακαταμάχητη δύναμη του Έρωτα, που καταδυναστεύει τα θύματά του.¹⁹³ Έπειτα, η Δηιάνειρα καλεί τον κήρυκα Λίχα να παραλάβει τα δώρα που θα του δώσει για τον σύζυγό της (490-6).

Στο δεύτερο επεισόδιο η Δηιάνειρα αντιπαραβάλλει την νιότη της Ιόλης με την περασμένη ηλικία της ίδιας, ενώ την ίδια στιγμή κάνει λόγο για τον δόλο που προετοιμάζει (531 κ.ε.). Μέσα στην απόγνωση και το πάθος της, η Δηιάνειρα σκέφτεται το αίμα που της είχε χαρίσει ο Κένταυρος Νέσσος πριν πεθάνει, για να το χρησιμοποιήσει ως ερωτικό φίλτρο, εάν ποτέ έχανε την αγάπη του Ηρακλή (553-587). Έτσι, λοιπόν, αποφασίζει να περιλούσει με το αίμα έναν χιτώνα και να τον αποστέλλει στον άπιστο Ηρακλή για να τον φορέσει (602-3). Ωστόσο, σε καμία περίπτωση εκείνη δεν είχε κατά νου να προξενήσει κακό στον Ηρακλή (584-6).

Στο τρίτο επεισόδιο η Δηιάνειρα συνειδητοποιεί ότι υπέπεσε θύμα εξαπάτησης του Κενταύρου, ο οποίος σκόπευε να εκδικηθεί τον Ηρακλή για την εξόντωσή του, αφού το βέλος που τον σκότωσε ήταν μολυσμένο (709-718). Η Δηιάνειρα παρουσιάζεται ως τραγική σύζυγος που άθελά της σκοτώνει τον άνδρα της. Όταν βέβαια συνειδητοποιεί την τραγική της κατάσταση η ηρωίδα αποδέχεται ότι η μόνη λύση είναι ο θάνατός της (719-20). Έτσι, αφού ο γιος της, ο Ύλλος, επιστρέφει και αφηγείται τον θάνατο του πατέρα του, ο οποίος υπέφερε από φρικτούς πόνους λόγω του ενδύματος, εκείνη αποχωρεί συγκλονισμένη και σιωπηλή για να αυτοκτονήσει (734-820).

¹⁹² Την άποψη ότι η Δηιάνειρα διακατέχεται από παθητικότητα και έλλειψη βούλησης υποστηρίζουν ο Webster (1936, 165) και ο Winnington – Ingram (1999, 120), ενώ φαίνεται να διαφωνεί η P. E. Easterling (2007, 114-15).

¹⁹³ πβ. Σοφ. *Τραχ.* 436-48 και 563-8.

Στο τέταρτο επεισόδιο η τροφός περιγράφει διεξοδικά την αυτοκτονία της Δηιάνειρας (στ. 881). Αφού η Δηιάνειρα θρήνησε της μοίρα της ίδιας και του οίκου της (900-911), κατευθύνεται προς το δώμα του Ηρακλή (912-13), όπου ξαπλώνει και ξεσπά σε κλάματα. Πριν μαχαιρωθεί, η Δηιάνειρα αποχαιρετά με γυμνωμένο σώμα το νυφικό της κρεβάτι (920-22) και στην συνέχεια μπήγει στα σπλάχνα της ένα δίκοπο μαχαίρι (929-31). Η Δηιάνειρα, λοιπόν, επιλέγει συνειδητά έναν ανδρικό τρόπο αυτοκτονίας, καθώς είναι οπλισμένη με ένα κατεξοχήν ανδρικό φονικό όπλο. Η σοφόκλεια αυτή ηρωίδα επιστρέφει για να αυτοκτονήσει στον χώρο της ως γυναίκας, τον οποίο είχε προηγουμένως εγκαταλείψει.¹⁹⁴

Συνεπώς, ο Σοφοκλής ως επιδέξιος δραματουργός καταφέρνει να σκιαγραφήσει άψογα το πορτρέτο μιας συμπαθητικής και σεμνής ηρωίδας με ευγενές ήθος, η οποία έχοντας παρασυρθεί από το πάθος της προχωρά σε μια αποτρόπαια πράξη. Η Δηιάνειρα παρουσιάζεται να δρα αντίθετα από την ιδιοσυγκρασία της, αφού υποπίπτει σε ένα καταστροφικό σφάλμα, χρησιμοποιώντας το υποτιθέμενο μαγικό φίλτρο, προκειμένου να κερδίσει και πάλι το ερωτικό ενδιαφέρον του συζύγου της.

Είναι σημαντικό ότι υπάρχουν μερικές αναλογίες μεταξύ των *Τραχινίων*, όπου εμφανίζεται η Δηιάνειρα, και της *Ιλιάδας* και των τραγωδιών *Ανδρομάχη* και *Τρωάδες*, όπου εμφανίζεται η Ανδρομάχη. Αρχικά, όπως και στην *Ιλιάδα* με τον Τρωικό Πόλεμο, έτσι και στο δράμα *Τραχίνιαι* υποφώσκει το πολεμικό φόντο αλλά αυτή τη φορά με τις περιπέτειες και τους άθλους του Ηρακλέους. Επιπλέον, η οικογένεια του Ηρακλή στις *Τραχίνιες* βρίσκεται στην εξορία, κατ' αντιστοιχία με την ευριπίδεια Ανδρομάχη, η οποία μετά από τον θάνατο του πολυαγαπημένου της Έκτορα και την άλωση της Τροίας, αποστέλλεται ως παλλακίδα και σκλάβα του Νεοπτόλεμου, μακριά από την Τροία.

Παραλληλίζοντας τη Δηιάνειρα με την Ανδρομάχη διαπιστώνουμε ότι και οι δύο ηρωίδες ανατρέχουν στο παρελθόν τους και κάνουν λόγο για την μεταβλητότητα της μοίρας. Βέβαια, η Ανδρομάχη συχνά αναπολεί το ευτυχισμένο κι ένδοξο παρελθόν¹⁹⁵ της ως συζύγου του Έκτορος, το οποίο αντιπαραβάλλει με την δυστυχία της μετά από την απώλεια του συζύγου της και την άλωση της Τροίας, ενώ η Δηιάνειρα με μια

¹⁹⁴ βλ. Loraux (1995, 64-5).

¹⁹⁵ πβ. Ομ. *Ιλ.* 22.500-4, Ευρ. *Ανδρ.* 1-15, 55 κ.ε., Ευρ. *Τρ.* 610-633.

αναδρομή στο παρελθόν κάνει λόγο για τις έγνοιες και τις ανησυχίες που βίωσε από τότε που ήταν σε ηλικία γάμου αλλά και εξαιτίας των περιπετειών του Ηρακλή και της συχνής απουσίας του από τον οίκο, που της προκαλούν άγνοια για την τύχη του (Σοφ. *Τραχ.* 1-35).

Η Δηιάνειρα και η Ανδρομάχη του Ευριπίδη χαρακτηρίζονται από υποδειγματική συμπεριφορά ως γυναίκες σύζυγοι. Πολλές φορές η Δηιάνειρα εκδηλώνει την αγάπη και τον θαυμασμό¹⁹⁶ που νιώθει για τον σύζυγό της αλλά και η ίδια έχει συνδέσει στενά την ζωή της με τον Ηρακλή (Σοφ. *Τραχ.* 177). Στην περίπτωση της ευριπίδειας Ανδρομάχης δεν είναι λίγες οι φορές που εκείνη ανατρέχει δια μέσου της σκέψης της στον νεκρό Έκτορα και εκφράζει την νοσταλγία και την αγάπη της στο πρόσωπό του.

Η Δηιάνειρα αναμένει γεμάτη αγωνία την επιστροφή του αγαπημένου της, Ηρακλή (Σοφ. *Τραχ.* 36-49). Η τύχη του αγνοείται και η ανησυχία κι οι έγνοιες της αυξάνονται, ενώ συλλογίζεται μήπως τον έχει βρει κάποια συμφορά. Ομοίως, η Ανδρομάχη, μη γνωρίζοντας για τον θάνατο του Έκτορος, τον περιμένει με αγωνία να επιστρέψει από το πεδίο της μάχης, ενώ υφαίνει στον αργαλειό και του ετοιμάζει λουτρό για να τον υποδεχτεί (Ομ. *Ιλ.* 22.440-41). Αργότερα, το αίσθημα της αγωνίας της κορυφώνεται, όσο αυτή μεταβαίνει στα τείχη για να εξακριβώσει τι ακριβώς έχει συμβεί (Ομ. *Ιλ.* 22.447-59).

Επιθυμώντας να φανούν ως ιδανικά πρότυπα συζύγου εκείνης της εποχής τόσο η Δηιάνειρα όσο και η Ανδρομάχη δείχνουν κάποια ανοχή στην απιστία και στις εξωσυζυγικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, η Ανδρομάχη περιγράφεται να υπομένει τις εξωσυζυγικές σχέσεις του Έκτορος, καθώς, επίσης, θήλαζε τα νόθα τέκνα του (Ευρ. *Ανδρ.* 222-28). Στην περίπτωση της Δηιάνειρας, εκείνη αμφιταλαντεύεται μεταξύ ανεκτικότητας στην απιστία και θυμού. Ενώ φαινομενικά η ηρωίδα δείχνει να κατανοεί την παντοδύναμη ισχύ του Έρωτα που συνεπαίρνει τα θύματά του, παρόλα αυτά, ετοιμάζει έναν δόλο για να προξενήσει και πάλι την αγάπη του Ηρακλή με την υποτιθέμενη επίδραση ενός ερωτικού φίλτρου.

Τόσο η Δηιάνειρα όσο και η Ανδρομάχη εμφανίζονται να υποπίπτουν κάποια στιγμή ως θύματα της ευπιστίας τους. Αναλυτικότερα, η Δηιάνειρα δέχεται το υποτιθέμενο ερωτικό φίλτρο και τις οδηγίες του Νέσσου, ο οποίος στοχεύοντας στον

¹⁹⁶ πβ. Σοφ. *Τραχ.* 294-5.

θάνατο του Ηρακλή, σχεδίασε την έμμεση παραπλάνηση της συζύγου του, που προωθεί την εκδίκηση του Κενταύρου (Σοφ. *Τραχ.* 709-710). Πιο συγκεκριμένα, η Δηιάνειρα σκέφτεται να χρησιμοποιήσει το αίμα του Νέσσου ως ερωτικό φίλτρο, για να ανακτήσει τον έρωτα του Ηρακλή γι' αυτήν, ωστόσο, το βέλος που λάβωσε τον Κένταυρο ήταν μολυσμένο με το δηλητήριο της Λερναίας Ύδρας (Σοφ. *Τραχ.* 714-718). Αντιστοίχως, η Ανδρομάχη στο ομώνυμο ευριπίδειο έργο δεν αντιλαμβάνεται εξ αρχής την εξαπάτηση του Μενελάου, ο οποίος έχει μηχανευτεί το δίλημμα που της έχει θέσει αναφορικά με τον θάνατο της ίδιας ή του παιδιού της, προκειμένου να την παγιδεύσει και να την οδηγήσει στον θάνατο (Ευρ. *Ανδρ.* 316-20). Βέβαια, σε αντίθεση με την Δηιάνειρα, η Ανδρομάχη του Ευριπίδη δεν προβαίνει στην χρήση μαγικών φίλτρων και γητειών, παρόλο που η Ερμιόνη της προσάπτει κατηγορίες περί τούτου, ρίχνοντάς της ευθύνες για την ατεκνία της και την αποστροφή του Νεοπτόλεμου προς το πρόσωπό της (Ευρ. *Ανδρ.* 157-160).

5.5. Συγκριτική θεώρηση της Ανδρομάχης με την Κλυταιμίστρα

Η Κλυταιμίστρα, που ήταν κόρη του Τυνδάρεω και της Λήδας, είναι γνωστή για την απιστία της προς τον σύζυγό της, τον Αγαμέμνονα, κατά την διάρκεια του Τρωικού Πολέμου, καθώς και για την συνεργασία της με τον εραστή της, Αίγισθο, στην δολοφονία του συζύγου της. Εκείνη αν μη τι άλλο συνιστά κατεξοχήν παράδειγμα χειρίστης και απεχθούς γυναίκας συζύγου και σύμβολο δόλου και μοιχείας στην αρχαία ελληνική γραμματεία.¹⁹⁷

Στην αρχαιοελληνική λογοτεχνία η ανδροφονική Κλυταιμίστρα ως χειρίστη μορφή συζύγου γίνεται αντικείμενο αναφοράς σε πολυάριθμα έργα της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου. Συγκεκριμένα, η δόλια και απατηλή¹⁹⁸ ιδιοσυγκρασία της διαφαίνεται από τον Όμηρο στην *Οδύσσεια*, όπου και πληροφορούμαστε για την ερωτική συνεύρεσή της με τον Αίγισθο και για την σύμπραξή της στην δολοφονία του συζύγου της (Ομ. *Οδ.* λ 405-11). Στην *Ιλιάδα* η Κλυταιμίστρα αναφέρεται σε διαφορετικά συμφραζόμενα απ' ότι στην *Οδύσσεια* (Ομ. *Ιλ.* 112-16). Στο αισχύλειο

¹⁹⁷ βλ. Wolfe (2009, 692).

¹⁹⁸ βλ. Wolfe (2009, 702).

δράμα *Αγαμέμνων*, που αποτελεί το πρώτο έργο της *Ορέστειας*¹⁹⁹ (458 π.Χ.), περιγράφεται η επιστροφή του νικητή Αγαμέμνων και η δολοφονία του από την Κλυταιμήστρα και τον Αίγισθο. Η Κλυταιμήστρα στον Ευριπίδη και, συγκεκριμένα, στην *Ηλέκτρα*, περιγράφεται με πιο ανθρώπινο τρόπο. Η σκηνή της εκδίκησης των δολοφόνων του Αγαμέμνονος, δηλαδή της Κλυταιμήστρας και του Αιγίσθου, εκτυλίσσεται και στην σοφόκλεια *Ηλέκτρα*. Έτσι, η Κλυταιμήστρα αποδεικνύεται αντάξια του ονόματος που φέρει, αφού είναι εκείνη που φημίζεται (*Κλύται-*) για την μαεστρία της στο να μηχανεύεται αποτρόπαιες πράξεις (*-μήστρα*).²⁰⁰

Όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τις παραπάνω εκδοχές τόσο στην επική όσο και στην τραγική ποίηση, η μορφή της Κλυταιμήστρας ως γυναίκας συζύγου αντιτίθεται άρδην με την μορφή της Ανδρομάχης. Η ομηρική Ανδρομάχη με γνώμονα την πίστη και την αφοσίωσή της στον Έκτορα και στον οίκο τους αποτελεί πρότυπο συζύγου, η οποία συνενώνει στο πρόσωπό της πληθώρα συζυγικών αρετών. Αντιθέτως, η Κλυταιμήστρα δεν δίστασε να καταστρέψει τον δικό της οίκο, επιθυμώντας να δημιουργήσει έναν νέο οίκο με καινούριο σύζυγο και, όντας υποχείριο του Αιγίσθου και των προθέσεών του, να εμπλακεί στον φόνο του συζύγου της.

¹⁹⁹ Τα δύο δράματα που συμπληρώνουν την τριλογία είναι οι *Χοηφόροι* και οι *Ευμενίδες*.

²⁰⁰ Για την ετυμολογία του ονόματος, βλ. Μαρωνίτης (2011, 276).

Συμπεράσματα

Μέσα από τη μελέτη αυτή έγινε φανερό ότι η παράλληλη ανάγνωση των ομηρικών χωρίων της *Ιλιάδος*, του σαπφικού λυρικού αποσπάσματος αλλά και των δύο τραγωδιών του τραγικού ποιητή Ευριπίδου, όπου εμφανίζεται η Ανδρομάχη, προσφέρει την ευκαιρία για μια πολύπλευρη θεώρηση όσον αφορά στην συγκεκριμένη γυναικεία μορφή στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου. Ο ρόλος και η μορφή της Ανδρομάχης στα έργα αυτά, αν και διατηρεί μερικά κοινά στοιχεία, τροποποιείται. Αυτό εξαρτάται πάντοτε από τις ποιητικές επιδιώξεις του εκάστοτε ποιητή και από το λογοτεχνικό είδος με το οποίο ο κάθε δημιουργός ασχολείται.

Στην *Ιλιάδα* ο Όμηρος προβάλλει τη σχέση μεταξύ του Έκτορος και της Ανδρομάχης να διακρίνεται από αμοιβαία συζυγικά συναισθήματα. Στην περίφημη ομιλητική σκηνή με τον Έκτορα διαπιστώνει κανείς στο πρόσωπό της όλα τα χαρακτηριστικά της ιδεατής γυναίκας συζύγου. Συγκεκριμένα, στον Όμηρο η Ανδρομάχη εμφανίζεται ως πρότυπο συζυγικής σωφροσύνης και πίστης και αφοσιωμένης μητέρας. Από την συζυγική ομιλία γίνεται αντιληπτό ότι δεν πρόκειται για τυπικό δείγμα περιγραφής συζυγικών σχέσεων στην αρχαιοελληνική γραμματεία. Εξάλλου δεν είναι μόνο ο ψυχικός κόσμος της Ανδρομάχης που σκιαγραφείται με στοιχεία απaráμιλλης αγάπης και τρυφερότητας αλλά εξίσου ο πολεμιστής Έκτορας διακατέχεται από αγάπη, ανησυχία και σεβασμό για την σύζυγό του και το παιδί τους. Η Ανδρομάχη ταυτίζει ολοκληρωτικά την μοίρα της με αυτήν του Έκτορα, ώστε όταν αυτός θανατώνεται, η ζωή της κινείται στην αβεβαιότητα. Στον διπλό θρήνο αποδεικνύονται οι συζυγικές της αρετές, αφού εξωτερικεύει και πάλι τα συναισθήματά της, μεταξύ των οποίων κυριαρχεί ο πόνος και ο φόβος για το δυσοίωνο μέλλον. Πάντως οι αρετές της Ανδρομάχης ως ταπεινής συζύγου προσδίδουν κλέος στον Έκτορα, αφού θεμελιώδης σκοπός του Ομήρου είναι η εξύμνηση των έργων ανδρών σε πολεμικό πλαίσιο.

Εν αντιθέσει με την *Ιλιάδα*, η οποία εστιάζει στις ανδρικές πράξεις και στις πολεμικές αρετές, η Σαπφώ στο λυρικό απόσπασμά της με τα επικά του στοιχεία περιγράφει την λάμψη της γαμήλιας τελετής του εν λόγω ομηρικού ζεύγους. Με την ποιητική της δημιουργία κάνει φανερή την ιδιαίτερη συμπάθειά της στο γυναικείο

φύλο, αφού περιγράφει με μοναδικά χαρακτηριστικά την Ανδρομάχη ως νύφη χωρίς να κάνει ουδεμία νύξη στην τραγική της μοίρα ως συζύγου του Έκτορος.

Ο Ευριπίδης δέχτηκε την επίδραση του Ομήρου στον τρόπο που πραγματεύτηκε την Ανδρομάχη στις τραγωδίες του *Ανδρομάχη* και *Τρωάδες*. Φυσικά, ο Ευριπίδης κατάφερε για άλλη μια φορά να αναδείξει την ποιητική του δεινότητά και, παράλληλα, να θίξει το κοινωνικό γίνεσθαι και τα έμφυλα στερεότυπα της εποχής του. Εξάλλου η αττική τραγωδία χρησιμοποιεί τα στερεότυπα που αφορούν στο φύλο και, συγκεκριμένα, όσα στρέφονται εναντίον των γυναικών. Ενίοτε προβάλλεται και η παθητική αποδοχή και υιοθέτηση αυτών των ανδρικών μισογυνιστικών αντιλήψεων από το γυναικείο φύλο. Στο κέντρο του ευριπίδειου έργου τίθεται η γυναικεία οπτική των πραγμάτων, κι έτσι ο δραματουργός εστιάζει στα βάσανα της Ανδρομάχης μετά από τον θάνατο του συζύγου της και την άλωση της Τροίας. Φυσικά εκείνη εξακολουθεί να περιγράφεται ως μια σώφρων και αφοσιωμένη σύζυγος, διατηρώντας τα επικά της στοιχεία, καθώς φέρνει συνεχώς στη θύμησή της τον νεκρό Έκτορα, αλλά η μοίρα της την φέρνει αντιμέτωπη με την παρασυζυγική της σχέση με τον Νεοπτόλεμο, την οποία και αποδέχεται. Καταληκτικά, στις τραγωδίες του ο Ευριπίδης φροντίζει να παρουσιάσει την Ανδρομάχη περίτεχνα με ακόμα πιο ομηρικό τρόπο αλλά με διαφορετικούς τρόπους αναπαράστασης απ' ότι στην *Ιλιάδα*, λόγου χάριν μέσα από τα επιχειρήματά της, την ανάμνηση των γεγονότων του παρελθόντος και την εξωτερίκευση των ενδόμυχων συλλογισμών της.

Η μελέτη της εικόνας της Ανδρομάχης εμφανίζει μεγάλο ενδιαφέρον ως θεματική, καθώς συνιστά αναμφισβήτητη πηγή για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το γυναικείο φύλο. Πληροφορούμαστε για την κοινωνική θέση της Ανδρομάχης και, εν γένει, της γυναίκας, τον ρόλο που διαδραματίζει ως σύζυγος και ως μητέρα και την θέση της από τον εκάστοτε δημιουργό κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο.

Βιβλιογραφία

- Adkins, A. W. H. (1960), *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford.
- Alexiou, M. (1974), *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge.
- Allan, W. (2000), *The Andromache and Euripidean Tragedy*, New York.
- Anderson, M. J. (1997), *The Fall of Troy in Early Greek Poetry and Art*, Oxford.
- Bernabé, A. (1996), *Poetarum Epicorum Graecorum. Testimonia et Fragmenta*, Stuttgart- Leipzig.
- Betancourt, J. (2001), "Empowerment of Mortal and Divine Females in the Iliad: A Feminist Study of the Matristic Archetypes in Homer", *The Oswald Review: An International Journal of Undergraduate Research and Criticism in the Discipline of English*, 3 (1), 17-35.
- Bowra, C. M. (1983), *Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση. Α' Τόμος*, Αθήνα.
- Casey, D. (2002), *Homeric Variations on a Lament by Briseis*, Lanham.
- Cole, G. S. (2004), *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*, California.
- Davies, M. (1989), *The Epic Cycle*, Bristol.
- De Jong, I. J. F. (2001), *Οδύσσεια: Ένα Αφηγηματολογικό Υπόμνημα*, μτφρ. Κ. Δημοπούλου, Αθήνα.
- Easterling, P. E. & Knox, B. M. W. (1985), *Cambridge History of Classical Literature*, Cambridge.
- Easterling, P. E. (1996), *Σοφοκλέους Τραχίνιαι*, μτφρ. Π. Μ. Φαναράς, Αθήνα.
- Easterling, P. E. (2007), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία. Από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ*, μτφρ. Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας, Ηράκλειο.
- Edwards, M. W. (1987), *Homer, Poet of the Iliad*, Baltimore-London.
- Fantham, E. (1983), *Seneca's Troades*, Princeton.

- Foley, H. P. (1981), *Reflections of Women in Antiquity*, New York.
- Harder, R. E. (1993), *Die Frauenrollen bei Euripides: Untersuchungen zu "Alkestis", "Medeia", "Hekabe", "Erechtheus", "Elektra", "Troades" und "Iphigeneia in Aulis"*, Stuttgart.
- Kakridis, J. Th. (1966), "Zu Sappho 44 LP.", *WS 79*, 21-26.
- Kassel, R. (1966), *Aristotle's Ars Poetica*. Oxford.
- Kim On Chong-Gossard, J. H. (2008), *Gender and Communication in Euripides' Plays*, Leiden-Boston.
- Kirk, G. S. (1990), *The Iliad: A Commentary. Vol. 2. Books 5–8*, Cambridge.
- Klügman, A. (1884), Andromache. In W. H. Roscher (ed.) *Ausführliches Lexicon der Griechischen un Romischen Mythologie* (Vol. 1, pp. 344-45), Leipzig.
- Kullman, W. (1960), *Die Quellen der Ilias (Troischer Sagenkreis)*, Wiesbaden.
- Kuntz, M. (1993), *Narrative Setting and Dramatic Poetry*, Leiden.
- Lardinois, A. & Rayor, D. (2014), *Sappho. A New Translation of the Complete Works*, Cambridge.
- Latacz, J. (2014), *Homers Ilias*, Berlin-Boston.
- Lesky, A. (2000), *Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων. Ο Ευριπίδης και το Τέλος του Είδους, Τόμος Β',* μτφρ. Ν. Χουρμουζιάδης, Αθήνα.
- Lloyd, M. (1994), *Euripides Andromache*, Warminster.
- Lohmann, D. (1970), *Die Komposition der Reden in der Ilias (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte)*, Berlin-New York.
- Loroux, N. (1995), *Βίαιοι Θάνατοι Γυναικών στην Τραγωδία*, μτφρ. Α. Ροβάτσου, Αλεξάνδρεια-Αθήνα.
- Lovatt, H. (2013), *The Epic Gaze Vision, Gender and Narrative in Ancient Epic*, Cambridge.
- Malti-Douglas, F. (2007), *Encyclopedia of Sex and Gender*. U.S.A.-London.

- McClure, L. (1999), *Spoken like a Woman: Speech and Gender in Athenian Drama*, Princeton.
- Meridor, R. (1989), “Euripides' Troades 28-44 and the Andromache Scene”, *AJPh* 110, 17-35.
- Mossé, C. (1991), *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Α. Δ. Στεφανής, Αθήνα.
- Mossman, J. (2010), Γυναικείες Φωνές, Σε: *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, 31 Εισαγωγικά Δοκίμια*, επιμ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα.
- Muich, R. M., (2010), *Pouring Out Tears: Andromache in Homer and Euripides*, Διδακτορική Διατριβή, Urbana-Champaign: University of Illinois.
- Munteanu, D. L. (2011), *Emotion, Genre and Gender in Classical Antiquity*, London.
- Reynolds, M. (2001), *The Sappho Companion*, London.
- Richardson, N. (1993), *The Iliad: A Commentary, Vol. 6, Books 21-24*, Cambridge.
- Schadewaldt, W. (1935), “Hektor und Andromache”, *Die Antike* 11, 159-170.
- Schadewaldt, W. (1989), *Από τον Κόσμο και το Έργο του Ομήρου*, μτφρ. Φ. Κακριδής, τόμος Β, Αθήνα.
- Seaford, R. (1994), *Dionysos as Destroyer of the Household: Homer, Tragedy and the Polis*, N.Y.-London.
- Sifakis, G. (1979), “Children in Greek Tragedy”, *BICS* 26, 67-80.
- Stevens, P. T. (2009), *Ευριπίδου Ανδρομάχη*, μτφρ. Κ. Καβουνίδου, Αθήνα.
- Stoevesandt, M. (2008), *Homers Ilias. Gesamtkommentar, Band IV*, Berlin.
- Stratton, K. B. (2007), *Naming the Witch. Magic, Ideology, & Stereotype in the Ancient World*, Chichester.
- Torrance, I. (2005), “Andromache Aichmalotos: Concubine or Wife?”, *Hermathena* 179, 39-66.
- Treu, M. (1968), *Sappho*, München.

- Tsagalis, C. (2004), *Epic Grief. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, Berlin-New York.
- Tsantsanoglou, K. (2019), “Studies in Sappho and Alcaeus”, *Trends in Classics - Supplementary Volumes* 79, 1-218.
- Tsomis, G. (2001), *Zusammenschau der frühgriechischen monodischen Melik*, Stuttgart.
- Wagner, R. (1894), Andromache. In G. Wissowa, *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Vol. 1, pp. 2151-2), Stuttgart.
- Warden, S. (2002), *Sappho. Poems & Fragments*, Cambridge.
- Webster, T. B. L. (1936), “Sophocles’ Trachiniae”, *Greek Poetry and Life. Essays presented to Gilbert Murray on his seventieth birthday*, 164-80.
- West, M. L. (2003), *Greek Epic Fragments. LCL 497*, London.
- West, M. L. (2013), *The Epic Cycle: A Commentary on the Lost Troy Epics*, Oxford.
- Wickert-Micknat, G. (1983), *Unfreiheit im Zeitalter der homerischen Epen (Forschungen zur antiken Sklaverei, 16)*, Wiesbaden.
- Willcock, M. (1970), *A Commentary on Homer’s Iliad Books I-V*, London.
- Winnington – Ingram, R. P. (1999), *ΣΟΦΟΚΛΗΣ. Ερμηνευτική Προσέγγιση*, μτφρ. Ν. Κ. Πετρόπουλος, Αθήνα.
- Wolfe, R. M. E. (2009), “Woman, Tyrant, Mother, Murderess: An Exploration of The Mythic Character of Clytemnestra in all Her Forms”. *Women's Studies*, 38 (6), 692-719.
- Αλεξοπούλου, Ε. Χ. (2013), *Ευριπίδης: Η Δράση της Γυναίκας. Εκδίκηση και Επιβολή (Μήδεια, Ιππόλυτος, Εκάβη)*, Αθήνα.
- Δρόσου, Φ. (2004), *Συγκριτική Θεώρηση στις Τραγωδίες «Ανδρομάχη» και «Τρωάδες» του Ευριπίδη. Μεταπτυχιακή Εργασία: Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.*
- Ιακώβ, Δ. Ι. (1996), «Η Ανδρομάχη του Ευριπίδη, Δοκιμή Πολλαπλής Ανάγνωσης του Δράματος.», *Φιλολογος* 86, 381-395.

- Ιακώβ, Δ. Ι. (2012), *Ευριπίδης Άλκηστη*, Αθήνα.
- Κακριδής, Ι. Θ. (1965), *Ομηρικά θέματα*, Αθήνα.
- Κακριδής, Ι. Θ. (1979), *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, Αθήνα.
- Κακριδής, Ι. Θ. (1984), *Ομηρικές Έρευνες*, Αθήνα.
- Κουλιούρη, Β. (2013), *Το Παρελθόν στον Ευριπίδη: Ανδρομάχη και Ηλέκτρα*. Μεταπτυχιακή Εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Α. (1996), «Το Επεισόδιο του Χρύση και η «Μήνις» του Αχιλλέα. Συμβολή στη Θεματική Στρωματογραφία της Ιλιάδας», *Παρουσία* 43, 1-110.
- Λεκατσάς, Π. Γ. (1938), *Σαπφούς Άπαντα*, Αθήνα.
- Μαρτινές, Α. (2000), *Η Εικόνα της Γυναίκας στην Αρχαία Ελληνική Λογοτεχνία*, Πύργος.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν. (2005), *Ομηρικά Μεγαθέματα. Πόλεμος - Ομιλία - Νόστος*, Αθήνα.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν. (2011), *Αρχαϊκή Επική Ποίηση*, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Θ. (2008), *Ανθρωπολογία, Κοινωνιολογία και Λογοτεχνική Παράδοση. Το Γυναικείο Στοιχείο στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Σε: *Αρχαία ελληνική τραγωδία: Θεωρία και πράξη*, επιμ. Α. Μαρκαντωνάτος, Χ. Τσαγγάλης, Αθήνα.
- Παπαθανασίου, Α. (2010), *Γυναικείες Μορφές της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, Αθήνα.
- Ρίζου, Δ. (2020), *Ο Ρόλος της Γυναίκας στα Ομηρικά Έπη και στις Τραγωδίες του Ευριπίδη*. Μεταπτυχιακή Εργασία. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Ρούσος Τ. (1994), *Ευριπίδης Ανδρομάχη*, Αθήνα.
- Σκιαδάς, Α. Δ. (2014), *Αρχαϊκός Λυρισμός II*, Αθήνα.

- Τζουμάνη, Στ. Α. (2018), *Οι Γυναικείες Μορφές των Ομηρικών Επών μέσα από την Τραγική Ποίηση*. Μεταπτυχιακή Εργασία. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Τικοπολούλου, Α. (1981), «Μήδεια και Ανδρομάχη του Ευριπίδη. Μια Παράλληλη Ανάγνωση», *Φιλολογος* 26, 488-516.
- Τσαγγάλης, Χ. (2002), «Ανδρομάχη Μαινομένη: Το Διονυσιακό Στοιχείο στην Ιλιάδα.», *Ελληνικά* 52, 199-225.
- Τσαγγάλης, Χ. (2008), Μεταμορφώσεις του Μύθου, Σε: *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Θεωρία και Πράξη*, επιμ. Α. Μαρκαντωνάτος, Χ. Τσαγγάλης, Gutenberg.
- Χουρμουζιάδης, Ν. (1986), *Ευριπίδης σατυρικός*, Αθήνα.
- Χρυσάνθου, Ε. (2019), *Οι Γυναίκες στα Ομηρικά Έπη και την Αινειάδα: Ανδρομάχη, Πηνελόπη, Ελένη και Διδώ*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.